

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ
ΤΜΗΜΑ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΩΝ ΚΑΙ ΟΡΓΑΝΙΣΜΩΝ
Π.Μ.Σ.: ΔΗΜΟΣΙΑ ΔΙΟΙΚΗΣΗ ΚΑΙ ΤΟΠΙΚΗ ΑΥΤΟΔΙΟΙΚΗΣΗ

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Θέμα: Η Κοινωνική Διάσταση του Πολιτισμού:
Προσέγγιση της Αναπηρίας μέσω της Τέχνης

ΦΟΙΤΗΤΡΙΑ:

ΙΩΑΝΝΑ ΝΙΚΟΛΑΪΔΗ

A.M.: Δ2019021

ΕΠΙΒΛΕΠΟΥΣΑ ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ:

ΕΥΓΕΝΙΑ ΜΠΙΤΣΑΝΗ

ΑΘΗΝΑ

Ιούνιος 2021

*“Αλήθεια -των αδυνάτων αδύνατο-
ποτές δεν εκατάφερα να καταλάβω /
αυτά τα όντα που δεν βλέπουνε
το τερατώδες κοινό γνώρισμα τ’ ανθρώπου /
το εφήμερο της παράλογης ζωής του
κι ανακαλύπτουνε διαφορές
γιομάτοι μίσος...”*

**Απόσπασμα από τη συλλογή του Νίκου Εγγονόπουλου
Στην Κοιλιάδα με τους Ροδόινους (1978)**

Περίληψη

Στον αιώνα που διανύουμε, η καθολική πρόσβαση και η συμμετοχή στη γνώση και στον πολιτισμό αποτελεί αναφαίρετο δικαίωμα των πολιτών κάθε σύγχρονου δημοκρατικού κράτους, όπως προκύπτει από τη διεθνή, ευρωπαϊκή και εθνική νομοθεσία και τα θεσμικά κείμενα παγκόσμιων οργανισμών. Ωστόσο, ενώ η παραπάνω θέση ηχεί ως αυτονόητη, στην πραγματικότητα συμβαίνει η όποια απόκλιση από τα ιδεατά πρότυπα θέτει η ίδια η κοινωνία, να συνεπάγεται τον αποκλεισμό ατόμων ή ομάδων του πληθυσμού από ποικίλες δραστηριότητες της πολιτικής, οικονομικής και κοινωνικής ζωής, οδηγώντας στην περιθωριοποίησή τους.

Η παρούσα εργασία εστιάζει το ενδιαφέρον της στην ομάδα των ατόμων με αναπηρία (ΑμεΑ), η ένταξη της οποίας στον κοινωνικό ιστό θεωρείται σήμερα περισσότερο από ποτέ ως αδήριτη ανάγκη για την ενίσχυση της κοινωνικής συνοχής και τη βιωσιμότητα της ίδιας της κοινωνίας. Πρόσφορο μέσο προς αυτή την κατεύθυνση ερευνάται εάν μπορεί να καταστεί ο Πολιτισμός, ως πεδίο άρρηκτα συνδεδεμένο με την κοινωνική ζωή και συνιστώσα κοινωνικής ένταξης και ενδυνάμωσης, με μέσο τις δημιουργικές τέχνες, η θεραπευτική λειτουργία των οποίων αναγνωρίζεται ιδιαίτερα κατά τις τελευταίες δεκαετίες.

Η ανάδειξη της σημαντικότητας αυτής διάστασης του Πολιτισμού και των τεχνών ως εργαλείων για την προσωπική ανάπτυξη και ταυτόχρονα για την κοινωνική ένταξη των ανάπηρων ατόμων, πρωταρχικά όμως ο προβληματισμός της κοινής γνώμης αναφορικά με το επίκαιρο όσο ποτέ ζήτημα της αναπηρίας, η οποία δυνητικά μπορεί να μας αγγίξει όλους σε κάποιο στάδιο της ζωής μας και η αφύπνιση της κοινωνίας με στόχο τον κοινωνικό μετασχηματισμό, ευελπιστούμε να αποτελέσουν τη συμβολή της παρούσας διπλωματικής εργασίας.

Λέξεις κλειδιά: Κοινωνικός αποκλεισμός, ΑμεΑ, προσβασιμότητα, θεραπεία μέσω της Τέχνης, πολιτισμός

Abstract

During the course of this century, universal access to and participation in knowledge and culture has risen to be an inalienable right of the citizens of every modern democratic state, as evidenced by international, european and national legislation as well as the institutional texts of world organizations. However, even though the above position appears to be self-evident, any deviation from the ideal standards -set by society itself- in fact suggests the exclusion of individuals or groups of the population from various activities of political, economical and social life, which, in turn, leads to their marginalization.

The work at hand focuses on the disabled and their integration into society as a whole, which nowadays is presented as an essential prerequisite in order for social cohesion to be strengthened. Being a field inextricably linked to social life and a component of social inclusion and empowerment, it is to be examined whether culture, through the creative arts and their recently recognized therapeutic function, can become an appropriate means in this direction.

It is our sincere hope that this postgraduate thesis shall contribute towards the emergence of this very important dimension of Culture and the Arts as tools for personal development and, at the same time, for achieving social cohesion. Nevertheless, the first and foremost priority of this project has always been to sensitize the public opinion about the ever-current issue of disability, which can potentially touch us all sometime in our lives, and to induce an awakening of society toward social transformation.

Keywords: Social exclusion, people with disability, accessibility, art therapy, culture

Πίνακας περιεχομένων

Περίληψη	3
Abstract.....	4
Εισαγωγή	7
ΜΕΡΟΣ Ι	9
Θεωρητικό Πλαίσιο	9
1. Θεωρητική προσέγγιση της Αναπηρίας.....	9
1.1 Εννοιολογικός προσδιορισμός του όρου «αναπηρία»	9
1.2 Συνοπτική επισκόπηση της ιστορίας της αναπηρίας στον δυτικό κόσμο.....	11
1.3 Μοντέλα προσέγγισης της Αναπηρίας	14
2. Κοινωνικός Αποκλεισμός και Αναπηρία	17
2.1 Πολιτικές καταπολέμησης του κοινωνικού αποκλεισμού.....	18
3. Άτομα με Αναπηρία και Πολιτισμός	23
3.1 Καθολικός Σχεδιασμός και Προσβασιμότητα	25
3.2 Πρωτοβουλίες για την προσβασιμότητα ΑμεΑ και εξίσωση των ευκαιριών..	28
3.3 Πολιτιστικές Πολιτικές άρσης του κοινωνικού αποκλεισμού των ΑμεΑ.....	31
3.4 Η θεραπευτική προσέγγιση της Τέχνης.....	34
3.4.1 Εικαστική Θεραπεία (“Art therapy”).....	37
3.4.2 Ψυχόδραμα και Δραματοθεραπεία (“Drama Therapy”).....	38
3.4.3 Χοροθεραπεία (“Dance Movement Therapy”).....	40
4. Καλές πρακτικές κοινωνικής ένταξης ΑμεΑ μέσω του Πολιτισμού	43
4.1 Καλές πρακτικές σε τοπικό επίπεδο	43
4.2 Καλές πρακτικές σε επίπεδο Ευρωπαϊκής Ένωσης.....	45
ΜΕΡΟΣ ΙΙ.....	49
5. Εμπειρική Έρευνα	49
5.1 Η αναπηρία σε αριθμούς.....	49
5.2 Προηγούμενες έρευνες	50

5.3 Μεθοδολογία έρευνας.....	51
5.4 Σκοπός και Ερωτήματα της Έρευνας	52
5.5 Εργαλεία και τεχνικές της ποιοτικής έρευνας	53
5.5.1 Κριτήρια επιλογής πληροφορητών	54
5.5.2 Διαδικασία συλλογής δεδομένων	56
5.5.3 Προβλήματα κατά την εκπόνηση της έρευνας	59
6. Ανάλυση ποιοτικών δεδομένων έρευνας	60
6.1 Στάδια ανάλυσης των δεδομένων της έρευνας.....	60
6.2 Θεματική επεξεργασία των δεδομένων	62
6.2.1 Θεραπευτική Λειτουργία της Τέχνης.....	62
6.2.2 Ζητήματα Προσβασιμότητας.....	65
6.2.3 Ενταξιακή Διάσταση του Πολιτισμού	69
6.2.4 Ανθρώπινα Δικαιώματα	79
Συμπεράσματα.....	82
Βιβλιογραφικές Αναφορές.....	85
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ	102

Εισαγωγή

Σκοπός της παρούσας εργασίας είναι να διερευνήσει τις κοινωνικές προεκτάσεις του Πολιτισμού και συγκεκριμένα τη δυνατότητά του να συμβάλλει έμπρακτα στην ένταξη των ατόμων με αναπηρία (ΑμεΑ) στον κοινωνικό ιστό, μέσω της συμμετοχής τους σε πολιτιστικές δράσεις και της παραγωγής πολιτιστικών προϊόντων.

Ειδικότερα, θα επιχειρηθεί μια διεπιστημονική προσέγγιση του ερωτήματος που θέτουμε ως πλαίσιο έρευνας και αφορά τη θέση των ΑμεΑ στη σύγχρονη ελληνική πραγματικότητα. Θα διερευνήσουμε δηλαδή, τον τρόπο με τον οποίο αντιμετωπίζεται η αναπηρία, εάν προωθείται ο σεβασμός της ποικιλομορφίας μέσω των ατομικών δικαιωμάτων και εάν τελικά εφαρμόζονται τα θεσμικά κείμενα και οι διατάξεις των διεθνών συμβάσεων¹ που δεσμεύουν τη χώρα μας και τελικά, τα ανάπηρα άτομα απολαμβάνουν σχέση ισότητας και ίσης μεταχείρισης με τον υπόλοιπο πληθυσμό, ως προς τη συμμετοχή τους στο εγχώριο πολιτιστικό γίνεσθαι. Παράλληλα, διερευνάται ο τρόπος με τον οποίο μέσα από τον Πολιτισμό δύναται να αρθούν λανθάνουσες συμπεριφορές που οφείλονται σε στερεότυπα και προκαταλήψεις και να προκύψουν οφέλη, συχνά με θεραπευτική διάσταση, τόσο για τα ανάπηρα άτομα όσο και για την ίδια την κοινωνία.

Η εργασία διαρθρώνεται σε δύο επίπεδα, στο θεωρητικό και στο ερευνητικό. Το θεωρητικό μέρος δομείται σε τέσσερις ενότητες, στις οποίες γίνεται ανασκόπηση θεσμικής και ακαδημαϊκής βιβλιογραφίας, έντυπης και ηλεκτρονικής, προκειμένου να προσεγγίσουμε εννοιολογικά τους κρίσιμους όρους για την κατανόηση του θεματικού μας πλαισίου. Ειδικότερα, στην πρώτη ενότητα προσεγγίζουμε την έννοια της αναπηρίας, ανατρέχουμε στην αντιμετώπισή της διαχρονικά στη δυτική κοινωνία και αναφερόμαστε στα βασικά μοντέλα πρόσληψης της αναπηρικής κατάστασης. Στη

¹Ενδεικτικά αναφέρονται: το ελληνικό Σύνταγμα, το οποίο επιτάσσει ότι: «Καθένας έχει δικαίωμα να αναπτύσσει ελεύθερα την προσωπικότητά του και να συμμετέχει στην κοινωνική, οικονομική και πολιτική ζωή της χώρας» (άρθρο 5) και όσα ειδικότερα ορίζονται στο άρθρο 21 για τα άτομα με αναπηρία και την εφαρμογή της αναλογικής ισότητας. Ακολούθως, η Οικουμενική Διακήρυξη των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων (ΟΗΕ: 1948) και εν προκειμένω το άρθρο 27, το οποίο αναγνωρίζει ότι: «Καθένας έχει το δικαίωμα να συμμετέχει ελεύθερα στην πολιτιστική ζωή της κοινότητας, να χαιρέται τις καλές τέχνες και να μετέχει στην επιστημονική πρόοδο και στα αγαθά της». ο Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης (2000), ο οποίος καθιστά τα πολιτικά, οικονομικά και αστικά δικαιώματα αδιαχώριστα από τα κοινωνικά δικαιώματα και ειδικότερα τα άρθρα 21 και 26 στα οποία καθορίζονται τα δικαιώματα των ατόμων με αναπηρία. Κυρίως δε, η Σύμβαση του Ο.Η.Ε. για τα Δικαιώματα των Ατόμων με Αναπηρία και το Προαιρετικό Πρωτόκολλο (2006), η οποία προάγει, προστατεύει και διασφαλίζει την πλήρη και ίση απόλαυση όλων των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και θεμελιωδών ελευθεριών, από όλα τα άτομα με αναπηρίες. Ειδικότερα, το άρθρο 30, που δεσμεύει τα συμβαλλόμενα κράτη να λάβουν κατάλληλα μέτρα προκειμένου να διασφαλιστεί η ισότιμη συμμετοχή των ΑμεΑ στην πολιτιστική ζωή.

δεύτερη, αναζητάμε τη σχέση της αναπηρίας με τον κοινωνικό αποκλεισμό και αναφερόμαστε στις κύριες πολιτικές καταπολέμησής του. Στην τρίτη ενότητα επικεντρωνόμαστε στη σχέση των ανάπηρων ατόμων με τον πολιτισμό, συζητάμε το περιεχόμενο των κρίσιμων για την κοινωνική ένταξη των ΑμεΑ όρων «προσβασιμότητα» και «Καθολικός Σχεδιασμός» και αναδεικνύουμε τις πολιτιστικές πολιτικές που προωθούνται τις τελευταίες δεκαετίες για την συμμετοχή τους στο πολιτιστικό γίνεσθαι. Ακολουθώντας, προσεγγίζουμε τη θεραπευτική διάσταση των δημιουργικών τεχνών και συγκεκριμένα, τα αποτελέσματα της εικαστικής θεραπείας, της δραματοθεραπείας/ψυχοδράματος και της χοροθεραπείας. Στην τελευταία ενότητα παρουσιάζονται καλές πρακτικές σε τοπικό και διεθνές επίπεδο, από τις οποίες γίνεται αντιληπτός ο καίριος ρόλος που μπορεί να διαδραματίσει ο Πολιτισμός στην κοινωνική σφαίρα.

Στο δεύτερο μέρος, για την προσέγγιση του ερευνητικού μας στόχου προκρίνεται μεθοδολογικά η ποιοτική έρευνα. Υποστηρίζεται ότι η αξιολογική εκτίμηση της συμβολής του Πολιτισμού στην άρση του κοινωνικού αποκλεισμού, με μέσο τις Τέχνες, είναι σύνθετη κατάσταση, που δεν μπορεί να γίνει πλήρως κατανοητή με την ανάλυση στατιστικών δεδομένων. Ακολουθώντας, συνοψίζονται η υπόθεση εργασίας και τα ερευνητικά ερωτήματα για τα οποία καλούμαστε να αναζητήσουμε απαντήσεις. Διερευνάται αφενός, το εάν τα ανάπηρα άτομα απολαμβάνουν το δικαίωμά τους να συμμετέχουν ισότιμα στην εγχώρια πολιτιστική ζωή και εάν εξασφαλίζονται ίσες ευκαιρίες για την πραγμάτωση του δυναμικού που διαθέτουν, αφετέρου, το πώς αντιλαμβάνονται τα θεραπευτικά οφέλη των τεχνών, αλλά και τη δυναμική του Πολιτισμού ως προς την άρση των στερεοτύπων και την καταπολέμηση του αποκλεισμού. Στη συνέχεια, θα προβούμε στην κατηγοριοποίηση των δεδομένων που προέκυψαν από τη διενέργεια των ηλεκτρονικών συνεντεύξεων (εξαιτίας της υφιστάμενης πανδημίας και των επιβεβλημένων περιορισμών) και κατόπιν, στην ανάλυσή τους και στην εξαγωγή των σχετικών συμπερασμάτων.

Καταληκτικά συνοψίζονται τα αποτελέσματα της έρευνας, καταδεικνύεται η συμμετοχική διάσταση του Πολιτισμού και αναγνωρίζεται ο ζωτικός ρόλος του στην ένταξη των ανάπηρων ατόμων στον κοινωνικό ιστό. Ωστόσο, καθίσταται προφανές ότι χωρίς την πολιτική βούληση και την παράλληλη υποστήριξη του εκπαιδευτικού συστήματος, ο Πολιτισμός και μόνον, δεν αρκεί για να επιφέρει μια κοινωνική αλλαγή τέτοιας κλίμακας.

ΜΕΡΟΣ Ι

Θεωρητικό Πλαίσιο

1. Θεωρητική προσέγγιση της Αναπηρίας

1.1 Εννοιολογικός προσδιορισμός του όρου «αναπηρία»

Εκκινώντας με την παραδοχή ότι η αναπηρία αφορά μια σύνθετη κατάσταση που ερμηνεύεται ποικιλοτρόπως από τα διαφορετικά επιστημονικά πεδία και τα θεωρητικά ρεύματα μέσα από τα οποία ενίοτε προσεγγίζεται, αντιλαμβανόμαστε ότι και ο ορισμός της νοηματοδοτείται ανάλογα με την εκάστοτε οπτική (Ντεροπούλου-Ντέρου, Ζώνιου-Σιδέρη, 2019:9). Η δυσκολία καθορισμού της γίνεται σαφής και από την καθημερινή εμπειρία, εφόσον πρόκειται για ένα πολυεπίπεδο φαινόμενο, αναφορικά με το είδος της αναπηρίας (σωματική, νοητική, ψυχική, επίκτητη ή εκ γενετής, μόνιμη, προσωρινή, εμφανής, αφανής) και τη διαβάθμισή της (Gervais, 2011:249; Χριστοφή, 2014:296), με αποτέλεσμα η πληθυσμιακή ομάδα των ατόμων που την απαρτίζει να χαρακτηρίζεται από εξαιρετική ετερογένεια (Davis, 2019:647; Ζώνιου-Σιδέρη, 1998:13-14).

Διχογνωμία περιβάλλει και τους γλωσσικούς όρους που κατά καιρούς προτείνονται διεθνώς για την προσέγγιση της αναπηρίας (Χατζηπέτρου, 2014:64). Η χρήση του όρου «Άτομα με Ειδικές Ανάγκες» (ΑμεΑ) συνδέεται με την κατανόηση της αναπηρίας ως βιολογικής κατάστασης και αντικαταστάθηκε από τον όρο «Άτομα με Αναπηρία» (ΑμεΑ)², ο οποίος δίνει έμφαση στο άτομο και στη σημασία του στην κοινωνία. Τα τελευταία χρόνια κερδίζει έδαφος ο όρος «ανάπηρα άτομα» που τονίζει την κοινή πολιτική ταυτότητα της μειονοτικής ομάδας (Barnes, 2008:5; Albrecht, Seelman, Bury, 2019:23-24). Ακόμα πιο πρόσφατη είναι η προτίμηση του όρου «διαφορετικότητα» έναντι του όρου «αναπηρία», ως αναπηρικά ουδέτερου και επομένως πολιτικά ορθού (Ντεροπούλου-Ντέρου, Ζώνιου-Σιδέρη, 2019:9).

Η Διακήρυξη των Δικαιωμάτων των Ατόμων με Ειδικές Ανάγκες, η οποία εξαγγέλθηκε στη Γενική Συνέλευση του ΟΗΕ το 1975, με στόχο τη δραστηριοποίηση των κρατών-μελών του για την προαγωγή του επιπέδου ζωής τους, αποτελεί το πρώτο διεθνές έγγραφο που επιχειρεί να ορίσει το «ανάπηρο άτομο», ως εξής: *«κάθε άτομο μη ικανό να διασφαλίσει από μόνο του, όλες ή μέρος των αναγκών του για μια*

²Ο όρος «Άτομα με Αναπηρία» καθιερώθηκε θεσμικά στη χώρα μας κατά την αναθεώρηση του Συντάγματος το 2001 (άρθρο 21 παρ. 6).

κανονική ατομική και κοινωνική ζωή, εξαιτίας ανεπαρκών σωματικών ή πνευματικών δυνατοτήτων που έχει, εκ γενετής ή όχι».³ Λίγα χρόνια αργότερα, ο Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας (WHO, 1980), διακρίνοντας την αναπηρία από τη βλάβη, αντιλαμβάνεται την αναπηρία ως απόκλιση από τον κανόνα εξαιτίας λειτουργικών περιορισμών που θέτει η βλάβη και το ανάπηρο άτομο καλείται να αντιμετωπίσει στην καθημερινή του ζωή, οπτική η οποία προσιδιάζει στο ατομικό/ιατρικό μοντέλο πρόσληψης της αναπηρίας που «μετρά» τη βλάβη και περιγράφει την απόκλιση από το «φυσιολογικό» (Fujiura, Rutkowski-Kmitta, 2019: 102; Altman, 2019:139).

Όταν στη διάρκεια των επόμενων χρόνων η αναπηρία παύει να αναγνωρίζεται αποκλειστικά ως πρόβλημα υγείας αλλά ως σύνθετο φαινόμενο, ο ΠΟΥ (WHO, 1999) εξέδωσε μια νέα διεθνή ταξινόμηση για την αξιολόγηση των επιπέδων περιορισμού κάθε ατόμου, την *International Classification of Impairments, Disabilities and Handicaps (ICIDH-2)*, σύμφωνα με την οποία η λειτουργικότητα των ατόμων είναι αποτέλεσμα της αλληλεπίδρασης της κατάστασης της υγείας τους και των εκάστοτε περιβαλλοντικών, κοινωνικών και ατομικών παραγόντων. Κυρίως, γίνεται η λεπτή αλλά σημαντική διάκριση των τριών διαστάσεων της αναπηρίας: της «βλάβης» (*impairment*) ως απώλειας ή δυσλειτουργίας σε επίπεδο οργάνου ή σώματος· της «αναπηρίας» (*disability*) ως περιορισμό της δραστηριότητας και διαταραχή στο επίπεδο του ατόμου· της «μειονεξίας» (*handicap*) ως περιορισμό της συμμετοχής του ατόμου, εφόσον τίθεται σε μειονεκτική θέση έναντι των υπολοίπων (WHO, 1999; Fujiura, Rutkowski-Kmitta, 2019:103-104).

Για τη μετατόπιση των αντιλήψεων συντέλεσε καθοριστικά το αναπηρικό κίνημα στη Μεγάλη Βρετανία και η Ένωση κατά της Διάκρισης των Ατόμων με Κινητικές Βλάβες (UPIAS), η οποία, το 1976, δημοσίευσε τη δική της εκδοχή για την αναπηρία ως εξής: «*Η αναπηρία αφορά τη μειονεκτική θέση ή τον περιορισμό της δραστηριοποίησης που εκπορεύεται από τη σύγχρονη κοινωνική δομή, ή οποία δίνει ελάχιστη ή καθόλου σημασία στα άτομα που φέρουν σωματικές βλάβες και αποκλείει την ισότιμη συμμετοχή τους στα κοινωνικά δρώμενα*» (UPIAS, 1976:3-4). Αυτή η οπτική υιοθετήθηκε και στη Διεθνή Σύμβαση για τα Δικαιώματα των Ατόμων με Αναπηρία (OHE, 2007), κάνοντας προφανές ότι η αναπηρία αναγνωρίζεται στο εξής, ως μια σύνθετη και μεταβαλλόμενη κατάσταση, η οποία απορρέει από την αλληλεπίδραση μεταξύ ατόμων με βλάβη ή διαταραχές συμπεριφοράς και εμποδίων

³United Nations, Declaration on the Rights of Disabled Persons. <<https://www.ohchr.org/EN/ProfessionalInterest/Pages/RightsOfDisabledPersons.aspx>> (Προσπελάστηκε: 8/12/2020)

που προέρχονται από το περιβάλλον τους και δυσχεραίνουν την πλήρη και αποτελεσματική συμμετοχή τους στην κοινωνία, σε ίση βάση με τους άλλους (Χατζηπέτρου, 2014:51; Ε.Σ.Α.μεΑ., 2020:8). Η παραπάνω Σύμβαση και το συνοδευτικό Προαιρετικό Πρωτόκολλο, αποτελεί το πρώτο νομικά δεσμευτικό διεθνές κείμενο για τα ανθρώπινα δικαιώματα που προσυπέγραψε η Ευρωπαϊκή Ένωση και στη χώρα μας κυρώθηκε με τον ν.4074/2012 (ΕΣΑμεΑ, 2012:xi).

1.2 Συνοπτική επισκόπηση της ιστορίας της αναπηρίας στον δυτικό κόσμο

Ο Baynton (2001:52) διαπιστώνει ότι *«η αναπηρία είναι παντού στην ιστορία, (...) αλλά απουσιάζει εμφανώς από την ιστορία που γράφουμε»* και το αιτιολογεί αναφέροντας ότι αυτό συμβαίνει εφόσον οι ιστορικοί διαχρονικά δεν εκλαμβάνουν την αναπηρία ως πολιτισμικά κατασκευασμένη έννοια που χρήζει περαιτέρω διερεύνησης, παρά την αντιμετωπίζουν ως ταυτότητα με αρνητικό πρόσημο ή στην καλύτερη περίπτωση ως την προσωπική τραγωδία κάποιων ατόμων που χρήζουν ειδικής προστασίας και του οίκτου των υπολοίπων.

Συνοπτικά αναφέρουμε ότι η παρουσία ανάπηρων ατόμων ήταν πολύ έντονη σε όλες τις κοινωνίες, από τα αρχαία χρόνια έως τη σύγχρονη εποχή, ενώ οι αντιλήψεις περί αναπηρίας αποκρυσταλλώνονταν στη βάση των εκάστοτε θρησκευτικών, κυρίως, πεποιθήσεων. Έτσι λοιπόν, στην ελληνική και ρωμαϊκή Αρχαιότητα, οι επίκτητες αναπηρίες οι οποίες εξαιτίας ασθενειών, πολέμων και σκληρής διαβίωσης ήταν συχνές, οδηγούσαν συνήθως στην περιθωριοποίηση και στον αποκλεισμό από την κοινωνία, με εξαίρεση τις περιπτώσεις ευκατάστατων πολιτών που μπορούσαν να ανταπεξέλθουν οικονομικά (Braddock, Parish, 2019:35-40). Όσον αφορά τις εκ γενετής αναπηρίες, αυτές κατανοήθηκαν κατά κόρον ως εκδήλωση του μένους των θεών και συνεπάγονταν την έκθεση/εγκατάλειψη των δύσμορφων βρεφών που μοιραία οδηγούσε στο θάνατό τους (Ravaud, Stiker, 2019:606). Η κυρίαρχη ιδεολογία απέναντι σε οποιαδήποτε σωματική ή διανοητική απόκλιση διατρανώνεται στη στάση των Σπαρτιατών και στο πλέγμα των ευγονικών πρακτικών που ανέπτυξαν (Braddock, Parish, 2019: 38). Ωστόσο, υπάρχουν τεκμήρια ότι αυτό δεν αποτέλεσε τον κανόνα για όλες τις ελληνικές πόλεις, για κάποιες δε από τις οποίες, ορισμένοι μελετητές υποστηρίζουν ότι η αναπηρία αντιμετωπιζόταν ως κοινωνική κατηγορία (Penrose, 2015:499).

Στη διάρκεια του Μεσαίωνα, η δαιμονολογία που είχε αναπτυχθεί τους προηγούμενους αιώνες άρχισε να υποχωρεί, όπως και οι προκαταλήψεις έναντι – κάποιων τουλάχιστον– μορφών αναπηρίας. Υπό την επίδραση των χριστιανικών ιδεωδών της φιλανθρωπίας και της αγάπης προς τον συνάνθρωπο, δημιουργήθηκαν μοναστικού τύπου άσυλα και τα πρώτα ιδρύματα για την περίθαλψη και την ανακούφιση φτωχών και αναπήρων, για να φτάσουμε στην περίοδο της Αναγέννησης, όπου οι ριζοσπαστικές επιστημονικές μέθοδοι που αναπτύχθηκαν, η μελέτη της ανθρώπινης ανατομίας και η νέα γνώση που αποκτήθηκε, έκαναν σαφές ότι οι σωματικές βλάβες δεν αφορούν κακούς θεϊκούς οιωνούς.⁴ Ακολούθως, στα τέλη του 17^{ου} αιώνα, το κίνημα του Διαφωτισμού και η κατίσχυση της λογικής ως του μόνου ασφαλούς τρόπου ερμηνείας του κόσμου, επέφεραν το μετασχηματισμό θεμελιωδών εννοιών περί της σχέσεως του ανθρώπου, της φύσης και του Θεού. Στο πλαίσιο εδραίωσης των επιστημών ευρύτερα και της επιστημονικής έρευνας και ειδικότερα, της ιατρικής επιστήμης, η αναπηρική κατάσταση κατανοήθηκε μέσα από πιο σύνθετα διαγνωστικά και αιτιολογικά συστήματα ταξινόμησης, οδηγώντας στον πολλαπλασιασμό ιδρυμάτων, με εξειδικευμένη πλέον φροντίδα για κάθε βλάβη. Σταδιακά, όμως, το κόστος λειτουργίας προνοιακών δομών κλειστής λειτουργίας θεωρήθηκε απειλή για την οικονομική ανάπτυξη της υπόλοιπης κοινωνίας, με αποτέλεσμα, σε πολλές περιπτώσεις, τη βίαιη αντιμετώπιση των ανάπηρων ατόμων, την απομάκρυνσή τους από τις πόλεις ή την εκμετάλλευσή τους από επιτήδειους (Braddock, Parish, 2019:35-51). Απόρροια αυτής της συνθήκης ήταν και η άνθηση των λεγόμενων *freak shows* (παραστάσεις τεράτων) κατά τον 18^ο και 19^ο αιώνα, στις πόλεις της Ευρώπης και της Αμερικής. Ανάπηροι με «ασυνήθιστα» χαρακτηριστικά ανάγονταν σε καρικατούρες του γκροτέσκο, εντασσόντουσαν σε οργανωμένες παραστάσεις τσίρκων και πανηγύρεων και γινόντουσαν αντικείμενο δημόσιας έκθεσης για την ψυχαγωγία του μη ανάπηρου κοινού όλων των τάξεων (Pũtonά, 2018:91; Barnes, 2008:9). Οι παραστάσεις τεράτων συνέβαλαν καθοριστικά στην εδραίωση της ιδέας της αναπηρίας ως της «έσχατης διαφοράς» (Braddock, Parish, 2019:64). Ενδεικτικά, στις ΗΠΑ, οι κυρίαρχες αντιλήψεις συμπυκνώνονται στη θεσμοθέτηση των λεγόμενων «Νόμων της Ασχήμιας», βάσει των οποίων η

⁴Παρά την πρόοδο που συντελέστηκε στην κατανόηση του ανθρώπου, οι ψυχικές ασθένειες εξακολούθησαν να συνδέονται με υπερφυσικά αίτια και οι θεραπείες που προωθούνταν για την ίαση χαρακτηρίζονται τουλάχιστον αλλόκοτες για τα σημερινά δεδομένα (Braddock, Parish, 2019:45).

κυκλοφορία ανάπηρων και δύσμορφων ατόμων στο δημόσιο χώρο αποτελούσε ποινικό αδίκημα (Barnes, Mercer, 2019:624).

Μπορεί την ίδια περίοδο, το ζήτημα της ετερότητας των ανθρώπων και η κατανόηση των φυσικών και πολιτισμικών διαφορών τους να αποκτούσε βαρύνουσα σημασία, εξαιτίας των κοινωνικών και πολιτικών επαναστάσεων που λάμβαναν χώρα, εντούτοις η άνιση μεταχείριση συνεχίστηκε έως και τον επόμενο αιώνα. Σύμφωνα με τον Davis (2000 στο: Penrose, 2015:501), ο οποίος αντιλαμβάνεται την αναπηρία ως κοινωνικά δομημένη έννοια και όχι ως βιολογική κατάσταση, η σύγχρονη αντίληψη για την αναπηρία παγιώθηκε στη διάρκεια του 18^{ου} αιώνα, στα εργοστασιακά δηλαδή, περιβάλλοντα της βιομηχανικής εποχής, στα οποία ήταν δυσκολότερη η ενσωμάτωση των ατόμων με αναπηρία συγκριτικά με αυτά της προβιομηχανικής περιόδου. Την εποχή αυτή, η ολοένα και περισσότερο ιατροκοιμημένη προσέγγιση της αναπηρίας οδήγησε στη δραματική εξάπλωση των ιδρυμάτων, και στη διαμόρφωση ειδικών σχολείων για την εκπαίδευση των ανάπηρων ατόμων, εντείνοντας έτσι τους διαχωρισμούς και μαζί, την κοινωνική καταπίεση (Braddock, Parish, 2019: 33-35). Κυρίως όμως, απογειώθηκαν οι ευγονικές μέθοδοι ελέγχου της αναπηρίας, με κορύφωση τα μέσα του 20ού αιώνα και τη δολοφονία χιλιάδων ατόμων με κινητικές και ψυχικές αναπηρίες στη ναζιστική Γερμανία (Ravaud, Stiker, 2019:606).

Ορθολογικές εξηγήσεις για ανισότητες που βασίζονται σε ταυτότητες όπως το φύλο, η φυλή, η εθνικότητα και η αναπηρία ή πολιτικές διεκδικήσεις για την κατοχύρωση των συνταγματικών δικαιωμάτων, αλλά και αιτήματα για αυτόνομη διαβίωση των ανάπηρων ατόμων δεν βρίσκουν έκφραση παρά στις τελευταίες δεκαετίες του 20ού αιώνα (Braddock, Parish, 2019: 66-67,77). Με αφετηρία τη δεκαετία του 1950 και την εμφάνιση οργανωμένων συσσωματώσεων σε μεγάλη κλίμακα, με στόχο την ανάδειξη της αναπηρικής κατάστασης και τη διεκδίκηση παροχών για την αναβάθμιση των συνθηκών ζωής των ατόμων με αναπηρίες, και ακολούθως την ίδρυση διεθνών οργανώσεων με τη συμμετοχή των ίδιων των αναπήρων (Scotch, 1989:386; Braddock, Parish, 2019: 72-73), η τροπή άλλαξε, για να φτάσουμε στο έτος ορόσημο για το αναπηρικό κίνημα, το 1976, στην ίδρυση της “Union of the Physically Impaired Against Segregation” και στη δημοσίευση του μανιφέστου *The Fundamental Principles of Disability* (UPIAS, 1976). Στο εξής, ο αναπηρικός ακτιβισμός αντιπαράκειται στην πατερναλιστική στάση της πολιτείας και στην κοινωνική καταπίεση, δίνοντας πολιτικό πρόσημο στις διεκδικήσεις του (Barnes,

2008:4). Οι διεθνείς πρωτοβουλίες για τα αναπηρικά δικαιώματα πληθαίνουν και σημειώνεται σημαντική πρόοδος στις κρατικές πολιτικές αναφορικά με την αποκατάσταση των ανισοτήτων εις βάρος των ατόμων με αναπηρία, σε παγκόσμιο επίπεδο (Braddock, Parish, 2019: 75,79; Barnes, 2008:6; Scotch, 1989:380). Κυρίως όμως διαμορφώθηκαν οι συνθήκες για τη σύλληψη της αναπηρίας με κοινωνικούς όρους, την υπέρβαση των στερεοτυπικών και αναχρονιστικών αντιλήψεων (Barnes, Mercer, 2019:621; Χατζηπέτρου, 2014:53) και τη θεωρητικοποίηση της αναπηρίας, με την ανάδυση του κλάδου των Σπουδών Αναπηρίας σε ακαδημαϊκό επίπεδο (Oliver, 2013:1024; Shakespeare, 2010; Williams, 2019:162).

1.3 Μοντέλα προσέγγισης της Αναπηρίας

Η ιατρικοποίηση της αναπηρίας εκκινούσε από την επίμονη εστίαση στη σωματική βλάβη και σε ό,τι εν γένει δυσλειτουργεί στο ανθρώπινο σώμα, με αποτέλεσμα να ταυτοποιηθεί ως ιδιότητα των ατόμων που διαφέρουν από το «φυσιολογικό»⁵ (Williams,2019:164-167,176, Χατζηπέτρου, 2014:52). Σύμφωνα με πολλούς μελετητές, η έμφαση που δόθηκε για μεγάλο χρονικό διάστημα στην ιατρική αντιμετώπιση της αναπηρίας και στην αποκατάσταση ή τη βελτίωση της δυσλειτουργίας, αφενός συνέβαλε στη διαμόρφωση των κυρίαρχων πεποιθήσεων γύρω από την αναπηρία, αφετέρου προκάλεσε ολέθριες συνέπειες στα ίδια τα ανάπηρα άτομα, εφόσον αναγκαζόντουσαν είτε να απομονωθούν στην οικογενειακή εστία είτε να εγκλειστούν σε δομές μακροχρόνιας περίθαλψης προκειμένου να «κανονικοποιηθούν» για να προσαρμοστούν στον κοινωνικό χώρο. Αποκλεισμένα από το εκπαιδευτικό σύστημα και κατά συνέπεια από τη δυνατότητα επαγγελματικής αποκατάστασης και κοινωνικής ένταξης βίωναν τον κοινωνικό στιγματισμό και την ενίσχυση των προκαταλήψεων απέναντί τους. Συνέπεια αυτών, ήταν η δημιουργία μιας καταπιεσμένης ομάδας ανθρώπων, η οποία ωστόσο, εξαιτίας ακριβώς αυτής της συνθήκης, προσδιόρισε εκ νέου την αναπηρική κατάσταση και διαμόρφωσε τη συλλογική της ταυτότητα, η ενδυνάμωση της οποίας αποκρυσταλλώθηκε στη

⁵Σύμφωνα με τους Barnes και Mercer (2019:621-622), η έννοια του «φυσιολογικού» ή της «νόρμας» συνίσταται στους κανόνες και στις κατευθυντήριες γραμμές που θέτει μια κοινωνία ως πρότυπο και ορίζουν τον αποδεκτό τρόπο ζωής. Επομένως, για να γίνει κάποιος αποδεκτός σε ένα κοινωνικό σύστημα, οφείλει να μάθει να κοινωνικοποιείται σύμφωνα με τους κανόνες αυτούς, ενώ σε αντίθετη περίπτωση κατηγοριοποιείται ως «διαφορετικός».

διατράνωση του αναπηρικού κινήματος (Watson, 2004: 103; Braddock, Parish, 2019: 81-82; Scotch, 1989:380; Barnes, 2008:11).

Στο προηγούμενο κεφάλαιο αναφέραμε ότι η αναπηρία ως αναδυόμενη ιδιότητα της αλληλεπίδρασης μεταξύ ατόμου και κοινωνίας προωθήθηκε στα μέσα της δεκαετίας του 1970, από το κίνημα UPIAS, το οποίο υποστήριξε ότι η αναπηρία δεν οφείλεται στις σωματικές βλάβες καθ'αυτές, αλλά στα πολιτικά, οικονομικά και πολιτιστικά εμπόδια⁶ που βάζει η κοινωνία στα ανάπηρα άτομα και τα απενεργοποιεί (UPIAS, 1976:14; Oliver, 2013:1024; Barnes, 2008:5-6; Burchardt, 2004: 735; Barnes, Mercer, 2019:621; Davis, 2019:647). Με άλλα λόγια το κίνημα, αρνούμενο να δεχτεί την αναπηρία ως εγγενές πρόβλημα εξαιτίας ατομικών λειτουργικών περιορισμών, την κατανόησε ως πολιτικό ζήτημα και συγκεκριμένα ως αποτυχία του πολιτικού συστήματος να σεβαστεί τα ανθρώπινα δικαιώματα (Scotch, 1989:386; Watson, 2004:101-103), όπως αυτά προκύπτουν από την ιδιότητα του πολίτη (Oliver, 1993:6). Ενισχυτικό επιχείρημα του εισηγητή του κοινωνικού μοντέλου, Mike Oliver, έναντι του ιατρικού μοντέλου είναι ότι οι γιατροί εκπαιδεύονται στη διάγνωση και στη θεραπεία ασθενειών όχι όμως στην ανακούφιση των κοινωνικών συνθηκών (Mike Oliver, 1990).

Αν και υπάρχουν πολλές διαφορετικές εκδοχές σχετικά με το ακριβές περιεχόμενο του κοινωνικού μοντέλου, πυρήνα του αποτέλεσε η συνειδητοποίηση της πολυδιάστατης φύσης των συνεπειών της βλάβης (Burchardt, 2004:735; Williams, 2019: 163), με την έμφαση να δίνεται στο ρόλο του περιβάλλοντος, ως αφετηρία του προβλήματος. Στο πλαίσιο αυτό, κομβικό σημείο κρίθηκε η εξάλειψη των φυσικών και κοινωνικών εμποδίων που ορθώνει η κατασκευασμένη με μεροληπτικό τρόπο κοινωνία, μέχρι την πλήρη και ισότιμη συμμετοχή των ατόμων με αναπηρία στο κοινωνικο-πολιτισμικό γίγνεσθαι (Barnes, 2008:4; Watson, 2004: 103; Oliver, 1990).

Είναι γεγονός ότι η κοινωνική προσέγγιση της αναπηρίας βρέθηκε στο στόχαστρο πολλών επικριτών, οι οποίοι θεώρησαν ότι βασίζεται σε μια ελλιπή της εικόνα, εφόσον παραγνωρίζεται η ίδια η «βλάβη» και οι βιοϊατρικές πτυχές της και δυνητικά μπορεί να καταστεί εξίσου επιβλαβής με το ιατρικό μοντέλο, ωστόσο δε χωρά

⁶Σύμφωνα με τη Χριστοφή (2014:265), ο όρος «εμπόδιο» περιλαμβάνει «κάθε τι, που στερεί από ένα άτομο με αναπηρία την δυνατότητα πλήρους συμμετοχής σε κάθε κοινωνική δραστηριότητα λόγω της αναπηρίας του, συμπεριλαμβανομένων των φυσικών εμποδίων, των αρχιτεκτονικών εμποδίων, των εμποδίων στην πληροφόρηση και επικοινωνία, των τεχνολογικών εμποδίων, των εμποδίων λόγω συμπεριφοράς, πολιτικών ή πρακτικών».

αμφιβολία ότι η συμβολή της υπήρξε καταλυτική, τόσο στην αλλαγή της σκέψης (Watson, 2004: 103; Furner, 2020:1536) όσο και στο σχεδιασμό στοχευμένων πολιτικών σε διεθνές επίπεδο (Barnes, 2008: 6). Η έμφαση στην κοινωνία ως αιτία της αναπηρίας οδήγησε στην απόρριψη της ιδέας της αναπηρίας ως προσωπικής τραγωδίας και η μετατόπιση του προβλήματος στο κοινωνικό περιβάλλον κατέστησε θέμα κοινωνικής δικαιοσύνης τη συλλογική δράση με στόχο την πλήρη και ισότιμη συμμετοχή των ανάπηρων ατόμων στο σύνολο της κοινωνικής ζωής (Burchardt, 2004).

Σύμφωνα με την Χατζηπέτρου (2014:56-61), η μετατόπιση των αντιλήψεων προέκρινε στο εξής, ως κύριες αρχές και αξίες για την προσέγγιση της αναπηρίας, την ισότητα, την ανεξαρτησία και την αυτοδιάθεση και το δικαίωμα της πρόσβασης, της προσβασιμότητας και του καθολικού σχεδιασμού, ως αδιαπραγμάτευτες συνθήκες για τη διασφάλιση της συμμετοχής, όπως προκύπτει ειδικότερα από το άρθρο 3 της Σύμβασης για τα Δικαιώματα Ατόμων με Αναπηρίες. Σε ένα γενικότερο πλαίσιο, όμως, με τη Σύμβαση κυρίως καθιερώνεται το «δικαιωματικό μοντέλο» της αναπηρίας,⁷ το οποίο ουσιαστικά συνιστά προέκταση του κοινωνικού μοντέλου και αφορά στην αναγνώριση των ΑμεΑ ως υποκείμενα με πλήρη δικαιώματα και ελευθερίες, ικανότητα αυτοπροσδιορισμού και πλήρους συμμετοχής στην οικονομική, κοινωνική, πολιτική και πολιτιστική ζωή (Bickenbach, 2019:688). Κυρίως, η δικαιωματική οπτική καθιστά την αναπηρία όχι ζήτημα πρόνοιας αλλά ζήτημα πρωτίστως πολιτικό που χρήζει άμεσα τη θέσπιση νομοθεσίας, προκειμένου να μπορέσουν τα ανάπηρα άτομα να ασκήσουν απρόσκοπτα το δικαίωμα της επιλογής, όπως κάθε άλλος πολίτης (Ε.Σ.Α.μεΑ., 2014:100; Ε.Σ.Α.μεΑ., 2020:4).

⁷Στο Δ' Μέρος του ν.4488/2017 «Κατευθυντήριες – Οργανωτικές διατάξεις υλοποίησης της Σύμβασης των Ηνωμένων Εθνών για τα Δικαιώματα των Ατόμων με Αναπηρίες», θεσμοθετείται η υιοθέτηση της οπτικής των ανθρωπίνων δικαιωμάτων των ατόμων με αναπηρία σε κάθε νέο σχεδιασμό πολιτικής, προγράμματος, δράσης κ.ά.

2. Κοινωνικός Αποκλεισμός και Αναπηρία

Ο κοινωνικός αποκλεισμός ως κατάσταση συνυφασμένη με την ιδέα της κοινωνίας ανάγεται στα αρχαία χρόνια (Omtzigt, 2009:3), ωστόσο, με τη σύγχρονη έννοια χρησιμοποιήθηκε πρώτη φορά από τον Γενικό Γραμματέα Κοινωνικής Πολιτικής της Κυβέρνησης Σιράκ, René Lenoir, το 1974, στο βιβλίο του *Les Exclus: Un Français Sur Dix*, για να προσδιορίσει –όπως μαρτυρά ο τίτλος– ως αποκλεισμένους το 10% περίπου των Γάλλων πολιτών που δεν είχαν πρόσβαση στις κρατικές υπηρεσίες κοινωνικής προστασίας, μεταξύ των οποίων και τα ανάπηρα άτομα (Silver, 1994:532; Daly, 2006:2). Σε κοινοτικά κείμενα ο όρος εισάγεται το 1989, στην Απόφαση του Συμβουλίου των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων της 18ης Ιουλίου 1989, για την καθιέρωση μεσοπρόθεσμου προγράμματος κοινοτικής δράσης για την οικονομική και κοινωνική ένταξη των λιγότερο ευνοημένων ομάδων (Φερόνας, 2020). Έκτοτε η χρήση του γενικεύεται, το δε περιεχόμενό του διευρύνεται διαρκώς, προκειμένου να συμπεριληφθούν οι νέες κατηγορίες μειονεκτούντων πληθυσμών που αναδύονται στις σύγχρονες μεταβιομηχανικές συνθήκες (Estivil, 2003:5; Silver, 1994:533-543; Φερόνας, 2019:42-43).

Κατανοώντας τον κοινωνικό αποκλεισμό ως μια πολυδιάστατη διαδικασία, στην οποία συνδυάζονται διάφορες μορφές αποκλεισμού, όπως η άρνηση συμμετοχής στη λήψη αποφάσεων και στις πολιτικές διαδικασίες, η έλλειψη πρόσβασης στην απασχόληση και στους υλικούς πόρους και η αδυναμία ένταξης σε κοινές πολιτιστικές διαδικασίες και κανάλια επικοινωνίας (Madanipour et al. 1998:190; Estivil, 2003:19), δεχόμαστε ότι τα άτομα με αναπηρία αποτελούν την πλέον ευάλωτη ομάδα που διαβιεί σε συνθήκες αποκλεισμού σε πολλές πτυχές της καθημερινής ζωής, λόγω των φυσικών, νομικών, οικονομικών και συμπεριφορικών εμποδίων που θέτει η κοινωνία (European Commission, 2002)⁸.

Ο Sen (2009:258) αναφέρει ότι με εισοδηματικά κριτήρια αποτελούν συχνά τη φτωχότερη ομάδα του πληθυσμού, συνυπολογίζοντας τις αυξημένες δαπάνες τους συγκριτικά με τα μη-ανάπηρα άτομα, καθώς χρειάζονται χρήματα και βοήθεια προκειμένου να μετριάσουν τα μειονεκτήματά τους και να ζήσουν το δυνατόν καλύτερα. Για τους Sloane και Jones (2010:2), το γεγονός αυτό είναι άρρηκτα

⁸European Commission: DG Employment and Social Affairs, (2002). Disability and Social Exclusion in the European Union *Time for change, tools for change: Final study report*. Διαθέσιμο στον ιστότοπο: https://sid.usal.es/idsocs/F8/FDO7040/disability_and_social_exclusion_report.pdf (Προσπελάστηκε: 6/12/2020)

συνδεδεμένο με τον αποκλεισμό τους από την αγορά εργασίας και το δικαίωμα στην απασχόληση, εφόσον το ποσοστό συμμετοχής τους στο συνολικό εργατικό δυναμικό, υστερεί σημαντικά.

Η Burchardt (2002), σε ένα γενικότερο πλαίσιο υποστηρίζει ότι ένα άτομο θεωρείται κοινωνικά αποκλεισμένο αν δεν συμμετέχει σε ένα σύνολο δραστηριοτήτων της κοινωνίας στην οποία ζει και στις οποίες θα επιθυμούσε να συμμετάσχει. Ειδικότερα όσον αφορά τα παιδιά με αναπηρίες, θεωρεί ότι είναι λιγότερο πιθανό να φοιτήσουν στο σχολείο, αντιμετωπίζοντας έτσι τον κίνδυνο να καταστούν λιγότερο παραγωγικά κατά την ενηλικίωση και επομένως να έχουν περιορισμένες ευκαιρίες απασχόλησης (Burchardt, 2005:x). Το στοιχείο αυτό συνδέεται και με τη διαπίστωση των Madanipour και συν. (1998:191), οι οποίοι υποστηρίζουν ότι το ζήτημα του κοινωνικού αποκλεισμού περιστρέφεται κυρίως γύρω από την πρόσβαση με μια ευρύτερη έννοια: πρόσβαση στη λήψη αποφάσεων, στους διατιθέμενους πόρους και σε κοινές αφηγήσεις, αλλά και χωρική πρόσβαση, εφόσον μέσω αυτής καθίσταται δυνατή ή όχι η κοινωνική συμμετοχή. Επομένως, υπάρχει μια άμεση σχέση μεταξύ της γενικής αίσθησης της ελευθερίας και της ευημερίας με την προσβασιμότητα, εφόσον όσο πιο περιορισμένες είναι οι χωρικές επιλογές τόσο περισσότερο θα περιορίζονται οι κοινωνικές δραστηριότητες.

Στο Final Study Report *Disability and Social Exclusion in the European Union: Time for change, tools for change* (2002:17), το οποίο δημοσιεύθηκε υπό την αιγίδα του European Disability Forum, γίνεται αναφορά σε μελέτες που έχουν αποδείξει ακριβώς αυτό: οι μεγαλύτερες αιτίες κοινωνικού αποκλεισμού οφείλονται στην περιορισμένη πρόσβαση σε συστήματα κοινωνικής προστασίας και στην υγειονομική περιθάλψη, καθώς και σε ένα ευρύ φάσμα υπηρεσιών και δικαιωμάτων, όπως εκπαίδευση, δικαιοσύνη, στέγαση, μεταφορές, πολιτισμός, αθλητισμός και αναψυχή, με συνέπεια να καταλύεται η θεμελιώδης αρχή για όλες τις χώρες της ΕΕ, η οποία αφορά την καθολική πρόσβαση στη δημοκρατία και τα κοινωνικά δικαιώματα.

2.1 Πολιτικές καταπολέμησης του κοινωνικού αποκλεισμού

Η Ευρώπη, τις τρεις τελευταίες δεκαετίες έχει δώσει ιδιαίτερη έμφαση στην κοινωνική διάσταση του ενωσιακού εγχειρήματος, θεωρώντας ότι η ενσωμάτωση αποκλεισμένων πληθυσμών θα συντελέσει καθοριστικά στην επίτευξη οικονομικής

και κοινωνικής συνοχής, επιταχύνοντας την ανάπτυξη Ενιαίας Αγοράς (Καρβουνίδη, 2005:49). Στο πλαίσιο αυτό, μια συνολική προσπάθεια καταπολέμησης του κοινωνικού αποκλεισμού αναγορεύθηκε στην κορυφή της πολιτικής της ατζέντας (Matsaganis et al., 2002:228; Φερόνας, 2020:45) και αποκρυσταλλώθηκε με τη λήψη σειράς θεσμικών πρωτοβουλιών: σύνταξη θεσμικών κειμένων, εκθέσεων και συνθηκών, χάραξη εθνικών σχεδίων δράσης, ίδρυση του Ευρωπαϊκού Παρατηρητηρίου για τις Πολιτικές Καταπολέμησης του Κοινωνικού Αποκλεισμού.

Ορόσημο αποτέλεσε η Σύνοδος Κορυφής στη Λισσαβόνα, το 2000, και ακολούθως, το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο της Νίκαιας, το 2001, στο οποίο τέθηκαν τα κριτήρια για την αντιμετώπιση του αυξημένου κινδύνου αποκλεισμού ευάλωτων ομάδων (Καρβουνίδη, 2005:55-60; Levitas et al., 2007:19-20; Φερόνας, 2020:44-48; European Commission, 2000⁹). Προς επίτευξη των τεθέντων στόχων, λαμβανομένου ωστόσο υπόψη των υποκείμενων μεταξύ των κρατών-μελών διαφορών (θεσμικές, οικονομικές, έκταση του προβλήματος), αναπτύχθηκε στη διάρκεια των δύο τελευταίων δεκαετιών μια ολοκληρωμένη οικονομική και κοινωνική στρατηγική παρέμβασης. Κυρίως αναφερόμαστε στον σχεδιασμό της στρατηγικής «Ευρώπη 2020»,¹⁰ ο οποίος επικεντρώνεται στην έξυπνη, βιώσιμη και χωρίς αποκλεισμούς ανάπτυξη, με την προτεραιότητα να δίνεται στην απασχόληση. Στο παραπάνω πλαίσιο εγκρίθηκε από το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο το European Pillar of Social Rights,¹¹ δεσμεύοντας τα κράτη-μέλη με την παροχή νέων και πιο αποτελεσματικών δικαιωμάτων στους πολίτες τους, σε τρεις βασικούς άξονες: α) ίσες ευκαιρίες και πρόσβαση στην αγορά εργασίας, β) δίκαιες συνθήκες εργασίας και γ) κοινωνική προστασία και ένταξη.

Υποστηρικτικά θεσπίστηκε η πλατφόρμα κατά της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού,¹² η οποία σχεδιάστηκε για να δημιουργήσει μια σύμπραξη μεταξύ διαφορετικών κοινωνικών ομάδων, περιλαμβανομένων των εθνικών κυβερνήσεων,

⁹European Commission (16 June 2000): Social exclusion: Commission follows up Lisbon summit accord to get tough on poverty and the causes of poverty. Διαθέσιμο στον ιστότοπο: <https://ec.europa.eu/environment/archives/action-programme/env-act5/pdf/5eap.pdf> (Προσπελάστηκε: 28/11/2020)

¹⁰European Commission: Employment, Social Affairs & Inclusion <<https://ec.europa.eu/social/main.jsp?langId=en&catId=750>> (Προσπελάστηκε: 3/12/2020)

¹¹European Commission: The European Pillar of Social Rights in 20 principles <https://ec.europa.eu/commission/priorities/deeper-and-fairer-economic-and-monetary-union/european-pillar-social-rights/european-pillar-social-rights-20-principles_en> (Προσπελάστηκε: 3/12/2020)

¹²European platform against poverty and social exclusion. Διαθέσιμο στον ιστότοπο: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=LEGISSUM%3Aem0046> (Προσπελάστηκε: 3/12/2020)

των θεσμικών οργάνων της ΕΕ, των περιφερειακών και τοπικών αρχών, των ΜΚΟ και των ατόμων που ζουν οι ίδιοι σε συνθήκες αποκλεισμού. Τα πέντε πλαίσια δράσης που έχει ορίσει, στοχεύουν στην ανάπτυξη πανευρωπαϊκών προσεγγίσεων σε όλους τους τομείς που σχετίζονται με την κοινωνική ένταξη των μειονοτήτων, μέσω της καταπολέμησης των εις βάρος τους διακρίσεων.

Στην περίπτωση της χώρας μας, η Εθνική Στρατηγική Κοινωνικής Ένταξης εξειδικεύεται στο Εθνικό Στρατηγικό Πλαίσιο για την Κοινωνική Ένταξη, του Υπουργείου Εργασίας Κοινωνικής Ασφάλισης και Πρόνοιας, για την περίοδο 2015-2020,¹³ όπου θέτονται οι βάσεις για μια ριζική μεταρρύθμιση των πολιτικών πρόληψης και καταπολέμησης της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού. Προς την κατεύθυνση αυτή προωθείται η διαμόρφωση του μοντέλου του «Ενεργητικού Κοινωνικού Κράτους», το οποίο δεν περιορίζεται στη μονοδιάστατη χορήγηση επιδοματικών παροχών αλλά προσανατολίζεται σε μια ολοκληρωμένη προσέγγιση των ευπαθών ομάδων, δημιουργώντας κατάλληλες ευκαιρίες προόδου και εξέλιξης, ακόμα και για τα άτομα που δεν υπάγονται στην κατηγορία του οικονομικά ενεργού πληθυσμού. Για την επίτευξη των εθνικών πολιτικών κοινωνικής ένταξης, το Ευρωπαϊκό Ταμείο Περιφερειακής Ανάπτυξης ενθαρρύνει αποκεντρωμένες λειτουργίες στο επίπεδο της περιφέρειας και της κοινότητας, χρηματοδοτώντας μεταξύ άλλων, εκτός από επενδύσεις στις υποδομές υγείας και στις κοινωνικές υποδομές που συμβάλλουν στη μείωση των ανισοτήτων, την προώθηση της κοινωνικής ένταξης¹⁴ με τη βελτίωση της πρόσβασης σε υπηρεσίες κοινωνικού, πολιτιστικού και ψυχαγωγικού χαρακτήρα.

Σε παγκόσμιο επίπεδο, πρωτοβουλίες για την καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού έχουν αναλάβει και διεθνείς οργανισμοί, οι οποίοι παρά το γεγονός ότι εκκινούν από διαφορετική αφετηρία, συνεργάζονται, συμβάλλοντας καθοριστικά τόσο στην έρευνα σε θεωρητικό επίπεδο, όσο και στη διαμόρφωση των συνθηκών για την εξάλειψή του. Ενδεικτικά αναφερόμαστε:

¹³Υπουργείο Εργασίας & Κοινωνικών Ασφαλίσεων: Εθνικό Στρατηγικό Πλαίσιο για την Κοινωνική ένταξη <https://www.ypakp.gr/index566c.html?ID=15sP3NTid7vEcodZ&Rec_ID=9726> (Προσπελάστηκε: 3/12/2020)

¹⁴Σύμφωνα με τη Silver, η κοινωνική ένταξη ορίζεται στη βάση των πολυδιάστατων και σχεσιακών τρόπων αύξησης των ευκαιριών για κοινωνική συμμετοχή, ενίσχυσης των ικανοτήτων των ατόμων για την εκπλήρωση των κανονιστικά καθορισμένων κοινωνικών ρόλων τους και, σε συλλογικό επίπεδο, ενίσχυσης των κοινωνικών δεσμών συνοχής και αλληλεγγύης. Κυρίως αναφέρεται, αφενός στην ενθάρρυνση της κοινωνικής αλληλεπίδρασης μεταξύ ατόμων ή ομάδων με διαφορετικά κοινωνικά χαρακτηριστικά, αφετέρου στη θεσμική ρύθμιση για την προώθηση της συμμετοχής σε όλα τα πεδία της κοινωνικής ζωής (Silver, 2015: 2-3).

- Στον *Οργανισμό Ηνωμένων Εθνών* (ΟΗΕ), με τον καταστατικό Χάρτη του οποίου οι λαοί διακήρυξαν την πίστη τους στα θεμελιακά δικαιώματα του ανθρώπου. Ειδικότερα, στην Ατζέντα 2020-2030 και στο πλαίσιο των 17 Στόχων για την Αειφόρο Ανάπτυξη, η κοινωνική ένταξη, οριζόμενη ως η διαδικασία βελτίωσης των όρων συμμετοχής στην κοινωνία, ιδιαίτερα για τα άτομα που βρίσκονται σε μειονεκτική θέση, προωθείται μέσω της ενίσχυσης των ευκαιριών, της πρόσβασης σε πόρους και του σεβασμού των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.¹⁵
- Στην *UNESCO*, τον εκπαιδευτικό, επιστημονικό και πολιτιστικό οργανισμό των Ηνωμένων Εθνών, με τελευταία δράση τη συνεργασία με το “Comparative Research Programme on Poverty” (CROP). Στο πλαίσιο της Ατζέντας του ΟΗΕ για την Αειφόρο Ανάπτυξη και της δέσμευσής του να «μην αφήσει κανέναν πίσω», συνεργάστηκαν για θέματα πολιτισμού, εξετάζοντας και παρουσιάζοντας εκτεταμένες μελέτες περιπτώσεων από όλο τον κόσμο για την παροχή προοπτικών σχετικά με τις έννοιες της κοινωνικής ένταξης και του αποκλεισμού.¹⁶
- Στον *Παγκόσμιο Οργανισμό Υγείας* (ΠΟΥ), ο οποίος μέσω της ίδρυσης του “Social Exclusion Knowledge Network” (SEKN), ερευνά τους κοινωνικούς καθοριστικούς παράγοντες που επιδρούν στην υγεία και δημοσιεύει σχετικές με τον κοινωνικό αποκλεισμό εκθέσεις.¹⁷
- Στη *Διεθνή Οργάνωση Εργασίας* (ΔΟΕ), η οποία αναγνωρίζοντας την ανάγκη νέων προσεγγίσεων σε κοινωνικά ζητήματα που ενσωματώνουν οικονομικές και κοινωνικές πτυχές στο σύγχρονο παγκοσμιοποιημένο περιβάλλον, πραγματοποιεί ερευνητικά προγράμματα για τον κοινωνικό αποκλεισμό και προβαίνει αντίστοιχα σε σειρά δημοσιεύσεων.¹⁸

¹⁵United Nations, *Identifying social inclusion and exclusion* <<https://www.un.org/esa/socdev/rwss/2016/chapter1.pdf>> (Προσπελάστηκε: 3/12/2020)

¹⁶Unesco, (2020), *The Politics of Social Inclusion: Bridging Knowledge and Policies Towards Social Change*, United Nations Educational, Scientific and Cultural <<https://en.unesco.org/inclusivepolicylab/publications/politics-social-inclusion>> (Προσπελάστηκε: 3/12/2020)

¹⁷SEKN, (2008), *Understanding and Tackling Social Exclusion*, Final Report to the WHO Commission on Social Determinants of Health From the Social Exclusion Knowledge Network.

¹⁸International Labour Organization (βλ.: *Social exclusion: An ILO perspective (RS 111)* ή *Social exclusion: Rhetoric, reality, responses* κ.ά.) <<https://www.ilo.org/global/lang--en/index.htm>> (Προσπελάστηκε: 3/12/2020)

- Τέλος, η *Παγκόσμια Τράπεζα*, η οποία αναγνωρίζει την κοινωνική ένταξη ως δίκαιο αίτημα, ωστόσο εκτιμώντας την οικονομική διάσταση του αποκλεισμού μειονεκτουσών ομάδων, χρηματοδοτεί προγράμματα μεγάλης κλίμακας.¹⁹

¹⁹World Bank Group, (2017). *Social Inclusion: What does it mean for healthy policy and practice?* <<http://documents1.worldbank.org/curated/en/340151511339480628/pdf/121584-WP-SocialInclusionHealth-PUBLIC.pdf>> (Προσπελάστηκε: 3/12/2020)

3. Άτομα με Αναπηρία και Πολιτισμός

Σύμφωνα με τον Madanipour, η κύρια μορφή ένταξης στην πολιτιστική αρένα είναι η κοινή χρήση ενός συνόλου συμβόλων και νοημάτων. Εκτός από τα θεμελιώδη εθνικά σύμβολα (γλώσσα, θρησκεία, εθνικότητα), σύνολο συμβόλων στη σύγχρονη εποχή αποτελεί και ο τρόπος με τον οποίο διαμορφώνονται οι ατομικές και ομαδικές ταυτότητες μέσα από το φίλτρο των αναγκών της καθημερινής ζωής, των συμπεριφορών και της σχέσης με τα εκάστοτε κοινωνικά και αισθητικά πρότυπα. Επομένως, η περιθωριοποίηση από τις συμβολικές όψεις της ανθρώπινης κοινωνίας αποτελεί την κύρια μορφή αποκλεισμού μειονοτικών πληθυσμών των οποίων ο τρόπος ζωής είναι διαφορετικός από αυτόν της κυρίαρχης ομάδας (Madanipour et al., 1998:189-190).

Η παραπάνω θέση αφορά κατά κόρον τα άτομα με αναπηρία, τα οποία διαχρονικά χρησιμοποιήθηκαν στην πολιτιστική παραγωγή αλλά σπάνια συμμετείχαν ενεργά στη δημιουργία πολιτισμού (Finkelstein, Morrison, 1991:11; Rix, 2003:717). Αντ' αυτού, σε συντριπτικό βαθμό απεικονίστηκαν αρνητικά από την κυρίαρχη κουλτούρα, η οποία χρησιμοποίησε χαρακτήρες με ποικίλες αναπηρίες για να αντιπαραβάλλει την ετερότητα ως «μη φυσιολογική» απέναντι στην εκάστοτε κατασκευασμένη «νόρμα», αντανakλώντας έτσι, μια στρεβλή εικόνα για την αναπηρία, που ενίσχυε τα αρνητικά στερεότυπα²⁰ για τους ανάπηρους (Davis, 2019:646-654; Garland-Thomson, 2001:2; Barnes, 2008:3).

Τις τελευταίες δεκαετίες, η ανάδυση του αναπηρικού καλλιτεχνικού κινήματος προωθεί ιδιαίτερα τη σημασία ανάδειξης μιας εναλλακτικής κουλτούρας, που εκκινά με την πρόσληψη θετικής συνείδησης για την έννοια της αναπηρίας από το ίδιο το ανάπηρο άτομο και οδηγεί στην αποδοχή της ως συμβόλου της διαφοράς παρά της ντροπής και στην αναγνώριση της αξίας ενός τρόπου ζωής βάσει αυτής της εμπειρίας

²⁰Ως στερεότυπα νοούνται οι γενικευμένες και παγιωμένες πεποιθήσεις σχετικά με τις συμπεριφορές και τα χαρακτηριστικά ορισμένων ατόμων ή κοινωνικών ομάδων (π.χ. φυλή, εθνικότητα, φύλο, ηλικία, σωματική κατάσταση) και συνδέονται τόσο με θετικές όσο και με αρνητικές πεποιθήσεις (Marx, Sei, 2019:2-3). Απόρροια των αρνητικών στερεοτύπων είναι η δημιουργία προκαταλήψεων, τις οποίες ο Allport (1954:9) κατανοεί ως «μια αντιπάθεια που βασίζεται σε μια ελαττωματική και άκαμπτη γενίκευση» και καίριο αποτέλεσμα τους είναι να τίθεται το υποκείμενο της προκατάληψης σε μειονεκτική θέση, χωρίς να το έχει το ίδιο παραβιάσει κάποιους σημαντικούς κανόνες ή αξίες. Η προκατάληψη μπορεί να κατευθύνεται προς μια ομάδα στο σύνολό της ή προς ένα άτομο επειδή είναι μέλος της και μπορεί άλλοτε να εκφράζεται άμεσα και άλλοτε απλά να γίνεται αισθητή. Σύμφωνα με την Gervais (2011:252) η κοινωνική κατηγοριοποίηση παρέχει τη βάση για την ανάδυση προκαταλήψεων, οι οποίες επιτρέπουν στα άτομα να προβαίνουν αβίαστα σε απλοποιήσεις.

(Barnes, Mercer, 2019:621; Abbas et al., 2004:9). Υπό την παραπάνω οπτική, η αναπηρία καθίσταται πηγή ατομικής και συλλογικής ενδυνάμωσης και υπερηφάνειας, δημιουργώντας έτσι τις συνθήκες γέννησης της αναπηρικής κουλτούρας, ως μέσο πολιτικοποίησης και συνένωσης (Barnes, 2008:8). Το θεμελιώδες μήνυμα που επιθυμεί να επικοινωνήσει είναι η βαρύτητα της συμμετοχής των ανάπηρων ατόμων στο κυρίαρχο καλλιτεχνικό προϊόν, ώστε να αποτυπωθεί η βιωμένη διάσταση της αναπηρίας και η συνακόλουθη κοινή εμπειρία του κοινωνικού αποκλεισμού και της περιθωριοποίησης και να εκτεθεί η διάκριση και η προκατάληψη με τις οποίες αντιμετωπίζονται (Sutherland, 2005:2; Barnes, Mercer, 2019:638; Finkelstein, Morrison, 1991:10-11; Rix, 2003:717). Κυρίως όμως, αναγνωρίζεται η ανάγκη ανάκτησης και ελέγχου των τρόπων με τους οποίους κατασκευάζεται η εικόνα της αναπηρίας και επικοινωνείται στην κοινωνία (Abbas et al., 2004:8).

Σύμφωνα με τον φιλόσοφο και παιδαγωγό Paulo Freire, δεν αρκεί απλά να συνδιαλέγονται οι άνθρωποι για να αποκτήσουν γνώση της κοινωνικής τους πραγματικότητας. Πρέπει να ενεργήσουν μαζί προκειμένου να αναλογιστούν κριτικά την πραγματικότητά τους και μέσω περαιτέρω δράσης και κριτικού προβληματισμού να την αλλάξουν.²¹ Η πολιτιστική δραστηριότητα μπορεί να λειτουργήσει προς αυτή την κατεύθυνση, εφόσον ξεπεραστούν παραδοσιακά στερεότυπα που θέλουν τα ανάπηρα άτομα και τις τέχνες στη βάση της πατερναλιστικής προσέγγισης, η οποία συνδέει τη δημιουργικότητα με εμπορικούς και φιλανθρωπικούς σκοπούς. Αντ' αυτού, η καλλιέργεια της μετασηματιστικής και συμμετοχικής διάστασής τους, μπορεί να οδηγήσει στην αλλαγή και στη χειραφέτηση των ατόμων με αναπηρία, τόσο σε ατομικό όσο και σε κοινωνικό επίπεδο (Barnes, 2008: 8; Barnes και Mercer, 2019:638; Finkelstein, Morrison, 1991:11; Abbas et al., 2004:9). Σε ατομικό επίπεδο, η δημιουργία τέχνης διευκολύνει την έκφραση των συναισθημάτων (Barnes και Mercer, 2019:642), αυξάνει την εμπιστοσύνη στους άλλους και ταυτόχρονα συμβάλλει στην ανάπτυξη κριτικών δεξιοτήτων, οι οποίες σταδιακά καθιστούν τα άτομα πιο δραστήριους και αποτελεσματικούς πολίτες (Matarasso, 1997). Σε κοινωνικό επίπεδο η Τέχνη μπορεί να συμβάλλει διττά: στην άρση του αποκλεισμού που υφίστανται τα άτομα με αναπηρία και στην ενίσχυση της κοινωνικής συνοχής, μέσω της δημιουργίας κοινών αφηγήσεων και αξιών (Abbas et al., 2004:10).

²¹Freire Institute <<https://www.freire.org/paulo-freire/concepts-used-by-paulo-freire/>> (Προσπελάστηκε 21/12/2020)

Ταυτόχρονα συμβάλλει στον εμπλουτισμό της ίδιας της κοινωνίας,²² εφόσον η αλληλεπίδραση με μια ποικιλία από ιδέες και προοπτικές για τον κόσμο οδηγεί στην αναγνώριση της αξίας της ποικιλομορφίας των ταυτοτήτων (Stanley, 2006) και προάγει τη δημιουργία μιας δημοκρατικής, ανοιχτής και εμπιστευτικής κοινωνίας (Ε.Σ.Α.μεΑ., 2019). Άλλωστε δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι η Τέχνη είναι ένα πολιτικό εργαλείο²³ που παρέχει τη δυνατότητα στα ανάπηρα άτομα να αντιπροσωπεύουν τον εαυτό τους, θέτοντας φραγμούς στην παράδοση που τα θέλει να εκπροσωπούνται από άλλους, οι οποίοι διαιωνίζουν τα στερεοτυπικά χαρακτηριστικά της αναπηρίας (Abbas et al., 2004:9).

Προαπαιτούμενο, ωστόσο, για την ισότιμη εκπροσώπηση και συμμετοχή των ΑμεΑ στην πολιτιστική ζωή αποτελεί η διαθεσιμότητα επαρκών πολιτιστικών αγαθών και υπηρεσιών και εξαρτάται από την προσαρμοστικότητα και την ευαισθησία με την οποία η πολιτεία σχεδιάζει και εφαρμόζει προγράμματα και πολιτικές (Ε.Σ.Α.μεΑ., 2019:11). Προς αυτή την κατεύθυνση λειτουργεί η διάχυση της ιδέας του “disability mainstreaming”, που εδραιώνεται στην αντίληψη ότι η καταπολέμηση των διακρίσεων δυνητικά μπορεί να επιτευχθεί μόνο με την αξιοποίηση της εμπειρίας των ανάπηρων ατόμων. Κρίνεται δηλαδή καταλυτική η αगाστή συνεργασία της πολιτείας με την ενδιαφερόμενη ομάδα, τόσο στο στάδιο του σχεδιασμού, όσο και στην εφαρμογή, την παρακολούθηση και την αξιολόγηση πολιτικών, προγραμμάτων και δράσεων, προκειμένου τα άτομα με αναπηρία να ωφελούνται σε ίση βάση με τους υπόλοιπους πολίτες (Ε.Σ.Α.μεΑ., 2020:9-10).

3.1 Καθολικός Σχεδιασμός και Προσβασιμότητα

Στο σημείο αυτό επισημαίνεται η ύψιστη σημασία των ζητημάτων προσβασιμότητας και η ολόπλευρη αντιμετώπισή τους (Abbas et al., 2004:2). Για την κατανόησή τους ωστόσο, κρίνεται σκόπιμη η αναφορά στην έννοια «περιβάλλον», το οποίο σύμφωνα με το άρθρο 2 του ν.1650/1986, αφορά «*το σύνολο των φυσικών και ανθρωπογενών*

²²Άρθρο 30 παρ. 2 της Σύμβασης του Ο.Η.Ε. για τα Δικαιώματα των Ατόμων με Αναπηρία και το Προαιρετικό Πρωτόκολλο (2006): «*Τα Συμβαλλόμενα Κράτη λαμβάνουν τα κατάλληλα μέτρα προκειμένου να επιτρέψουν στα άτομα με αναπηρίες να έχουν την ευκαιρία να αναπτύξουν και να χρησιμοποιήσουν το δημιουργικό, καλλιτεχνικό και διανοητικό δυναμικό τους, όχι μόνο προς όφελός τους, αλλά και για τον εμπλουτισμό της κοινωνίας.*»

²³Σύμφωνα με τους εμπνευστές του αναπηρικού καλλιτεχνικού κινήματος, η τέχνη είναι προϊόν πολιτισμού και βασικός μηχανισμός με τον οποίο επιβάλλεται η πολιτική ενός πολιτισμικά εγκεκριμένου κανόνα (Abbas et al., 2004:5).

παραγόντων και στοιχείων που βρίσκονται σε αλληλεπίδραση και επηρεάζουν την οικολογική ισορροπία, την ποιότητα της ζωής, την υγεία των κατοίκων, την ιστορική και πολιτιστική παράδοση και τις αισθητικές αξίες». Για τις ανάγκες του υπό πραγμάτευση θέματος το «περιβάλλον» γίνεται επιπροσθέτως αντιληπτό με τον τρόπο που ορίζει η Law (1991:175), η οποία εκκινώντας από την ετυμολογία της ελληνικής λέξης, αναγνωρίζει ως «περιβάλλον» τις καταστάσεις που εντοπίζονται εκτός των ατόμων αλλά πυροδοτούν αντιδράσεις εντός αυτών.

Ένας παράγοντας που σπάνια εξετάζεται στην κατασκευή του περιβάλλοντος είναι η ανθρώπινη ποικιλομορφία, εφόσον τελικά σχεδιάζεται για ένα ιδανικό μοντέλο ανθρώπου, το οποίο στατιστικά αφορά μόνο μια μικρή μειοψηφία (Law, 1991:175-176). Φυσικά ούτε λόγος δε γίνεται για πρόβλεψη των αναγκών των ατόμων με αναπηρία, τα οποία αντιμετωπίζουν καθημερινούς περιβαλλοντικούς περιορισμούς, με τεράστιο αντίκτυπο στην εμπειρία και την έκταση της ίδιας της αναπηρίας (Χατζηπέτρου, 2014:54). Τα παραπάνω καθιστούν επιτακτικό τον σχεδιασμό πολιτικών και τη λήψη μέτρων για τη διασφάλιση κατάλληλου περιβάλλοντος για όλους. Ο Zola (1989:401) μάλιστα, εκτιμώντας τις «μεταβαλλόμενες ανάγκες» και ειδικότερα την πληθυσμιακή διάρθρωση και τη δημογραφική γήρανση, η οποία εξελίσσεται σε μείζονος σημασίας ζήτημα, μιλά για καθολικές πολιτικές, το πλεονέκτημα των οποίων θα είναι η αποτροπή δημιουργίας νέων κοινωνικών ανισοτήτων και διαχωρισμών. Αυτές αφορούν τη λήψη του απαραίτητου πλέγματος μέτρων για την ικανοποίηση των αναγκών των ενδιαφερόμενων ατόμων, όχι όμως, όπως επισημαίνει η Burchardt (2004:737), παθητικών πολιτικών κοινωνικής πρόνοιας εν είδει φιλανθρωπίας σε υποτιθέμενους ευγνώμονες δέκτες, παρά ολοκληρωμένων παρεμβάσεων, εδραιωμένων στα ανθρώπινα δικαιώματα και σχεδιασμένων από τους ίδιους τους χρήστες των υπηρεσιών, που βιώνουν τους περιορισμούς.

Αναφέραμε ήδη ότι το κοινωνικό μοντέλο καθιστά την αναπηρία πολιτικό ζήτημα, εφόσον συνδέεται με το θέμα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, μέσα στο οποίο εμπίπτουν και το δικαίωμα της πρόσβασης, της προσβασιμότητας και του καθολικού σχεδιασμού, τα οποία αποτελούν προϋποθέσεις για την ανεξάρτητη διαβίωση των ατόμων με αναπηρία και την πλήρη και ισότιμη ένταξή τους στην κοινωνία (United Nations, 2007²⁴). Για την πληρέστερη κατανόηση του όρου «πρόσβαση»

²⁴United Nations, (2007), *Convention on the Rights of Persons with Disabilities*, <<http://www.un.org/disabilities/convention/conventionfull.shtml>> (Προσπελάστηκε: 18/12/2020)

ανατρέχουμε στη Χριστοφή (2008:269), η οποία τη συνδέει με το «δικαίωμα κάθε πολίτη, με ή χωρίς αναπηρία για αυτόνομη και ασφαλή προσέγγιση, απόλαυση και χρήση των παρεχόμενων υποδομών, υπηρεσιών και αγαθών σε όλους τους τομείς της καθημερινής ζωής», που σημαίνει πρόσβαση σε εργασία, εκπαίδευση, αναψυχή, αθλητισμό, μεταφορές, ενημέρωση, πολιτισμό κ.λπ.

Η πρόσβαση επομένως, αφορά το άτομο και τη σχέση του με το περιβάλλον, σε αντίθεση με τον όρο «προσβασιμότητα»²⁵ που αναφέρεται στην ιδιότητα που οφείλει να χαρακτηρίζει το περιβάλλον, προκειμένου όλοι οι άνθρωποι να είναι ενεργοί κοινωνικά και να ζουν μια φυσιολογική ζωή. Αφορά δηλαδή, ένα περιβάλλον χωρίς εμπόδια σε όλους τους τομείς: φυσικό, δομημένο και ψηφιακό περιβάλλον, μεταφορές, εξοπλισμό,²⁶ αγαθά, επικοινωνία, πληροφορίες, πολιτικές και νοοτροπίες (Βαρδακαστάνης, 2014). Πρόκειται επομένως για μια αλυσίδα στην οποία όλοι οι κρίκοι είναι το ίδιο πολύτιμοι και η πλημμελής εφαρμογή των προϋποθέσεων προσβασιμότητας έστω σε έναν τομέα, ματαιώνει τη συνολική προσπάθεια²⁷ (Ε.Σ.Α.μεΑ., 2012:5; Χριστοφή, 2008:270).

Από τα παραπάνω αντιλαμβανόμαστε ότι η εξασφάλιση ουσιαστικής προσβασιμότητας, εκτός από τη φυσική πρόσβαση, επεκτείνεται τόσο στην αισθητηριακή προσβασιμότητα, στη δυνατότητα δηλαδή, που δίνεται σε όλες τις κατηγορίες ΑμεΑ να αντιλαμβάνονται το περιβάλλον, όσο και στην οικονομική προσβασιμότητα, δηλαδή, σε οικονομικά προσιτά προϊόντα και υπηρεσίες (Ε.Σ.Α.μεΑ., 2019:11-12), αλλά και σε ευκαιρίες χρηματοδότησης που προωθούν την προσωπική ανάπτυξη (Abbas et al., 2004:2). Η σημαντικότητα της προσβασιμότητας ως προϋπόθεσης προκειμένου να διασφαλιστεί η ανεμπόδιστη άσκηση του αναφαίρετου δικαιώματος των ΑμεΑ να συμμετέχουν ισότιμα στην κοινωνία, διατρανώνεται στο άρθρο 9 της Σύμβασης του ΟΗΕ για τα Δικαιώματα των Ατόμων με Αναπηρία, με την οποία δεσμεύονται τα συμβαλλόμενα κράτη.

²⁵Στον *Νέο Οικοδομικό Κανονισμό* (ν.4067/2012 άρ. 2.71), η προσβασιμότητα ορίζεται ως εξής: «Προσβασιμότητα είναι το χαρακτηριστικό του περιβάλλοντος, που επιτρέπει σε όλα τα άτομα –χωρίς διακρίσεις φύλου, ηλικίας και λοιπών χαρακτηριστικών, όπως σωματική διάπλαση, δύναμη, αντίληψη, εθνικότητα– να έχουν πρόσβαση σε αυτό, δηλαδή να μπορούν αυτόνομα, με ασφάλεια και με άνεση να προσεγγίσουν και να χρησιμοποιήσουν τις υποδομές, αλλά και τις υπηρεσίες (συμβατικές και ηλεκτρονικές) και τα αγαθά που διατίθενται στο συγκεκριμένο περιβάλλον».

²⁶Δημοσίευση των Ηνωμένων Εθνών: Προσβασιμότητα για άτομα με αναπηρίες: *Εγχειρίδιο σχεδιασμού για περιβάλλον χωρίς εμπόδια* <<https://static.un.org/esa/socdev/enable/designm/intro.htm>> (Προσπελάστηκε: 18/12/2020)

²⁷Εάν για παράδειγμα τα Μέσα Μαζικής Μεταφοράς είναι σχεδιασμένα να υποδέχονται ΑμεΑ αλλά ο σχεδιασμός των δρόμων, των πεζοδρομίων ή η ανθρώπινη νοοτροπία δεν λειτουργούν προς αυτή την κατεύθυνση, η προσβασιμότητα κρίνεται ανεπαρκής, ακυρώνοντας την όποια προσπάθεια.

3.2 Πρωτοβουλίες για την προσβασιμότητα ΑμεΑ και εξίσωση των ευκαιριών

Σε διεθνές επίπεδο, η θέσπιση κοινών προτύπων και η τυποποίηση κανόνων για την εξάλειψη των φραγμών, την ισότιμη συμμετοχή των ΑμεΑ και τη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσής τους, έχει αναχθεί σε προτεραιότητα. Εγκαινιάστηκε το 1994, με τους *Πρότυπους Κανόνες για την Εξίσωση των Ευκαιριών για τα Άτομα με Αναπηρία*,²⁸ στους οποίους συμπεκνώνεται η εμπειρία που αποκτήθηκε κατά τη διάρκεια της αφιερωμένης από τον ΟΗΕ δεκαετίας 1983-1992 στα ΑμεΑ (Braddock, Parish, 2019:80). Η έμφαση που δίνεται στην προσβασιμότητα γίνεται αντιληπτή εισαγωγικά στον Κανόνα 5, ο οποίος αναφέρει: *«Τα Κράτη πρέπει να αναγνωρίζουν την πρωταρχική σπουδαιότητα της προσβασιμότητας στη διαδικασία της εξίσωσης των ευκαιριών σε όλους τους τομείς της κοινωνίας. Για τα άτομα με αναπηρία κάθε κατηγορίας, τα Κράτη πρέπει να εισάγουν προγράμματα δράσης για την προσβασιμότητα του περιβάλλοντος και να λάβουν μέτρα για την προώθηση της πρόσβασης στην πληροφόρηση και επικοινωνία»* (Ε.Σ.Α.μεΑ., 2012:11). Ειδικότερα για τη συμμετοχή στην πολιτιστική ζωή,²⁹ στον κανόνα 10 επισημαίνεται ότι τα κράτη οφείλουν να διασφαλίζουν στα άτομα με αναπηρία την ευκαιρία να αξιοποιήσουν το δημιουργικό, καλλιτεχνικό και διανοητικό δυναμικό τους και να προωθήσουν την προσβασιμότητα πολιτιστικών παραστάσεων και υπηρεσιών σε θέατρα, μουσεία, κινηματογράφους και βιβλιοθήκες (Ε.Σ.Α.μεΑ., 2019:5).

Σε επίπεδο Ευρωπαϊκής Ένωσης, το 2002, εκδόθηκε η ανακοίνωση με τίτλο *“Towards a Barrier Free Europe for People with Disabilities”*, σύμφωνα με την οποία τα θέματα πρόσβασης ελέγχονται στο εξής με κριτήριο τις ίσες ευκαιρίες και το

²⁸United Nations (1994): Standard Rules on the Equalization of Opportunities for Persons with Disabilities <<https://www.un.org/development/desa/disabilities/standard-rules-on-the-equalization-of-opportunities-for-persons-with-disabilities.html>> (Προσπελάστηκε:18/12/2020). Στην Ελλάδα οι Πρότυποι κανόνες για την εξίσωση ευκαιριών για άτομα με αναπηρία υιοθετήθηκαν με τον ν.2430/1996: «Καθιέρωση της 3ης Δεκεμβρίου ως ημέρα ατόμων με ειδικές ανάγκες - θέσπιση του θεσμού της Κάρτας αναπηρίας και άλλες διατάξεις».

²⁹Σύμφωνα με τον επιχειρησιακό ορισμό από το εγχειρίδιο πολιτιστικών στατιστικών της UNESCO (2012), ως πολιτιστική συμμετοχή ορίζεται η *«συμμετοχή σε οποιαδήποτε δραστηριότητα που, για τα άτομα, αντιπροσωπεύει έναν τρόπο αύξησης της δικής τους πολιτιστικής ικανότητας και του δικού τους πολιτιστικού κεφαλαίου, τα οποία βοηθούν στον καθορισμό των ταυτοτήτων ή/και επιτρέπουν την προσωπική έκφραση»*. Σε αυτές τις δραστηριότητες μπορεί να συμμετέχουν είτε ενεργά, για παράδειγμα με τη δημιουργία τέχνης ή ακόμη με την εθελοντική συμμετοχή σε μια πολιτιστική οργάνωση, είτε παθητικά, όπως με την παρακολούθηση μιας ταινίας. Τα παραπάνω μπορούν να συμβούν μέσω μιας ποικιλίας επίσημων ή ανεπίσημων καναλιών, συμπεριλαμβανομένου του Διαδικτύου (UNESCO 2012: 51). Σύμφωνα με τους Μπιτσάνη και Πανταζόπουλο (2018:170), η πολιτιστική συμμετοχή ενισχύει τη δημιουργία αισθήματος προσφοράς και χρησιμότητας στις μειονοτικές ομάδες και λειτουργεί προς την κατεύθυνση ένταξής τους ως ισότιμων μελών στο κοινωνικό σύνολο.

δικαίωμα στη συμμετοχή.³⁰ Ακολούθως, αναφέρουμε το Ψήφισμα του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου της 6^{ης} Μαΐου 2003,³¹ σχετικά με τη δυνατότητα πρόσβασης ΑμεΑ στην πολιτιστική υποδομή και τις πολιτιστικές δραστηριότητες και πρόσφατα, την οδηγία του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου *European Accessibility Act*,³² που αποσκοπεί στη συμμόρφωση των κρατών-μελών της Κοινότητας αναφορικά με την παροχή προσβάσιμων προϊόντων και υπηρεσιών. Η υποχρέωση αυτή προκύπτει από την Ευρωπαϊκή Στρατηγική για την Αναπηρία 2010-2020 (European Disability Strategy 2010-2020), η οποία αποτελεί την ανανέωση της δέσμευσης της Ένωσης για την άρση των εμποδίων που αντιμετωπίζουν τα ΑμεΑ. Δίνοντας προτεραιότητα σε τομείς όπως στην προσβασιμότητα και συμμετοχή τους στη δημόσια ζωή και στις δραστηριότητες αναψυχής, στην ισότητα και επομένως στην καταπολέμηση των διακρίσεων λόγω αναπηρίας, στην προώθηση μιας εκπαίδευσης χωρίς αποκλεισμούς και στην αύξηση της απασχόλησης, η στρατηγική στοχεύει στην ενδυνάμωση των ατόμων με αναπηρία, ώστε να μπορούν να απολαμβάνουν τα δικαιώματά τους και να συμμετέχουν πλήρως στην κοινωνία και στην οικονομία (European Commission, 2010).³³ Επισημαίνεται ότι η Ευρωπαϊκή Κοινότητα εκτιμά ότι η εξάλειψη των εμποδίων εκτός από κοινωνικό χρέος των εταίρων αποτελεί και ευκαιρία για τη διεύρυνση των αγορών. Επομένως, μπορεί να αντιμετωπιστεί ως αναπτυξιακό εργαλείο κατάλληλο για τη βελτίωση της ανταγωνιστικότητας των εσωτερικών αγορών (Βαρδακαστάνης, 2014).

Σε εθνικό επίπεδο, το δικαίωμα πρόσβασης στο φυσικό, δομημένο και ηλεκτρονικό περιβάλλον κατοχυρώνεται θεσμικά κυρίως με τον ν.4067/2012, που αφορά τον Νέο Οικοδομικό Κανονισμό, καθώς και με επιμέρους άρθρα των νόμων 4412/2016, και 4591/2019, στα οποία επί των πλείστον ενσωματώνονται οδηγίες της ΕΕ (Ε.Σ.Α.μεΑ., 2019:9-10). Με τον ν.4488/2017, Δ' Μέρος «Κατευθυντήριες – Οργανωτικές διατάξεις υλοποίησης της Σύμβασης των Ηνωμένων Εθνών για τα Δικαιώματα των Ατόμων με Αναπηρίες», θεσμοθετείται η υιοθέτηση της οπτικής των

³⁰COM(2000) 284 final, Brussels, 12.05.2000 <<https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2000:0284:FIN:EN:PDF>> (Προσπελάστηκε: 19/12/2020)

³¹Ψήφισμα του Συμβουλίου της 6ης Μαΐου 2003 σχετικά με τη δυνατότητα πρόσβασης στην πολιτιστική υποδομή και τις πολιτιστικές δραστηριότητες για τα άτομα με αναπηρίες, *Επίσημη Εφημερίδα αριθ. C 134 της 07/06/2003 σ. 0007 – 0008* <[https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:32003G0607\(02\):EL:HTML](https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:32003G0607(02):EL:HTML)> (Προσπελάστηκε: 6/1/2021)

³²European Commission: *European accessibility act* <<https://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=1202>> (Προσπελάστηκε: 18/12/2020)

³³European Commission: *European Disability Strategy 2010-2020* <https://ec.europa.eu/eip/ageing/standards/general/general-documents/european-disability-strategy-2010-2020_en> (Προσπελάστηκε: 18/12/2020)

ανθρώπων δικαιωμάτων των ατόμων με αναπηρία σε κάθε νέο σχεδιασμό πολιτική, πρόγραμμα, δράση κ.ά.

Σε ένα πιο πρακτικό επίπεδο, η διασφάλιση της προσβασιμότητας προκρίθηκε από το European Institute for Design and Disability,³⁴ το οποίο το 2004 εισήγαγε τον «Καθολικό Σχεδιασμό» (“*Universal Design*”) ή «Σχεδιασμό για Όλους» (“*Design for All*”),³⁵ μια ολιστική σχεδιαστική προσέγγιση που αναγνωρίζει και προβλέπει την ποικιλομορφία ως θεμελιώδη ανθρώπινη κατάσταση. Σύμφωνα με το άρθρο 33 του προαναφερθέντα ν.4067/2012, ως «Καθολικός σχεδιασμός» ορίζεται ο «*σχεδιασμός προϊόντων δομημένου περιβάλλοντος, που θα μπορούν να χρησιμοποιηθούν από όλους τους ανθρώπους, χωρίς ανάγκη προσαρμογής ή εξειδικευμένου σχεδιασμού στη μεγαλύτερη δυνατή έκταση*». Επομένως, μέσα από τον πρωτογενή εργονομικό σχεδιασμό περιβαλλόντων, υπηρεσιών και προϊόντων ή, όταν αυτό επιβάλλεται, από την εύλογη προσαρμογή τους ως απαραίτητο συμπλήρωμα της προσβασιμότητας, επιτυγχάνεται ένα κοινό επίπεδο αναφοράς, ανεξάρτητα από τις ατομικές ικανότητες των χρηστών (Χριστοφή, 2008:271; ΕΣΑμεΑ, 2012:3). Με άλλα λόγια, ο «Καθολικός Σχεδιασμός» λαμβάνει υπόψη την ετερογένεια του πληθυσμού και στοχεύει στην εξυπηρέτηση όλων³⁶ χωρίς αποκλεισμούς και χωρίς την ανάγκη εξειδικευμένης προσαρμογής (Βαρδακαστάνης, 2004), με απώτερο σκοπό τον αποστιγματισμό ευάλωτων ομάδων και την επίτευξη βαθμιαία, μιας ακμάζουσας κοινωνίας (Χριστοφή, 2008:277).

Η εφαρμογή των αρχών του καθολικού σχεδιασμού στο πεδίο του πολιτισμού και των πολιτιστικών δράσεων, αποτέλεσε το βασικό αντικείμενο του ετήσιου Συνεδρίου στο Βερολίνο, το 2005. Με αναφορά σε βασικά θεσμικά κείμενα, κυρίως δε στο άρθρο 27 της Οικουμενικής Διακήρυξης των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων,³⁷ τονίστηκε η ζωτική σημασία της πρόσβασης στα πολιτιστικά αγαθά για την κοινωνική ένταξη των ΑμεΑ

³⁴European Institute for Design and Disability <<https://dfaeurope.eu/>> (Προσπελάστηκε: 18/12/2020)

³⁵European Commission (2010): Creating a barrier-free Europe: European Commission seeks better access for 80 million people with disabilities <https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/el/IP_10_1505> (Προσπελάστηκε: 18/12/2020)

³⁶Σημαντική για τη διασφάλιση μιας κατά το δυνατόν μεγαλύτερης αυτονομίας είναι επιπλέον η παροχή και χρήση οπτικών, ακουστικών, απτικών βοηθημάτων και άλλων υποβοηθητικών τεχνικών και τεχνολογικών συσκευών που χρησιμοποιούνται ώστε να υποστηρίξουν τις λειτουργικές ικανότητες των ΑμεΑ.

³⁷Η Οικουμενική Διακήρυξη των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων επικυρώθηκε στη χώρα μας με τον ν.3699/2008 «Ειδική Αγωγή και Εκπαίδευση ατόμων με αναπηρία ή με ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες». Στο άρθρο 27 του Χάρτη εξασφαλίζεται ρητά το δικαίωμα για όλους τους ανθρώπους, παντού στον κόσμο, να συμμετέχουν ελεύθερα στην πολιτιστική ζωή της κοινότητας, να απολαμβάνουν τις τέχνες και να συμμετέχουν στην επιστημονική πρόοδο και τα οφέλη της.

και αναγνωρίστηκε ο ρόλος του Καθολικού Σχεδιασμού στο να καταστεί ο Πολιτισμός προσιτός για όλους, με τον πιο ανεξάρτητο και φυσικά δυνατό τρόπο (EIDD: 2005).³⁸

3.3 Πολιτιστικές Πολιτικές άρσης του κοινωνικού αποκλεισμού των ΑμεΑ

Για τις ανάγκες της παρούσας εργασίας αναφερόμαστε ειδικότερα στις πολιτιστικές πολιτικές του τομέα της άρσης του αποκλεισμού, οι οποίες εντάσσονται στον κοινωνικό άξονα του Πολιτισμού. Πρόκειται για ένα σύνθετο αίτημα που καθιστά παρωχημένη την παραδοσιακή προσέγγιση του πολιτισμού που προωθούσε μονομερώς την προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς, ως αποκλειστικού τροφοδότη του δημιουργικού πνεύματος, οδηγώντας σε στασιμότητα την παραγωγή νέων ιδεών. Αντ' αυτού προωθείται η ιδέα ότι η βιωσιμότητα του πολιτισμού εξαρτάται από τον βαθμό που καθίσταται εφευρετικός, δημιουργικός και εξελικτικός, προάγοντας την παραγωγή ιδεών δια μέσου όλων των κοινωνικών ομάδων και τάξεων (Κυριαζίδης, 2007:103). Η πολιτιστική συμμετοχή και έκφρασή τους λογίζεται ως δικαίωμα, προκειμένου όλοι να μπορούν να ενταχθούν οργανικά στην κοινωνία εμπλουτίζοντάς την και βελτιώνοντας ταυτόχρονα τις ζωές τους (Κόνσολα, 2006:49). Στο πλαίσιο αυτό, η προσοχή των δημόσιων πολιτιστικών πολιτικών οφείλει να επικεντρωθεί στη διαμόρφωση κατάλληλου περιβάλλοντος (θεσμικού, εκπαιδευτικού, προσβασιμότητας και υποδομών) που θα προάγει την παραγωγή πρωτότυπων μορφών έκφρασης. Σε διαφορετική περίπτωση, τα κράτη απλά θα γίνουν παθητικοί καταναλωτές ιδεών, που θα προέρχονται από κοινωνίες που θα υπερτερούν πολιτιστικά (Κυριαζίδης, 2007:104; UNESCO, 2005).

Σημειώνουμε ότι η αναγκαιότητα για την ενεργοποίηση και εμπλοκή των διαφοροποιημένων κοινωνικών ομάδων στις πολιτιστικές δράσεις και στην δημιουργία πολιτισμού είχε ήδη αναγνωριστεί στη Διακυβερνητική Διάσκεψη της UNESCO στο Ελσίνκι, το 1972 και επαναπροσδιορίστηκε στο Συνέδριο για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα και τις Πολιτιστικές Πολιτικές στην Ευρώπη (Ελσίνκι: 1993). Διατυπώνεται ως αρχή της πολιτιστικής δημοκρατίας, βάσει της οποίας απορρίπτεται η ελιτίστικη προτίμηση σε ορισμένα πολιτιστικά αγαθά, αναγνωρίζεται

³⁸EIDD Design for All Europe: The Berlin Act 2005: *Culture for All* <<https://dfaeurope.eu/what-is-dfa/dfa-documents/the-berlin-act-2005/>> (Προσπελάστηκε: 18/12/2020)

η ιδιαίτερη πολιτιστική ταυτότητα³⁹ των διαφορετικών κοινωνικών ομάδων και προάγεται η πολυμορφία στην καλλιτεχνική παραγωγή (Κόνσολα, 2006:51-54). Ο σεβασμός και η προώθηση της ποικιλομορφίας των πολιτισμών υπαγορεύεται από ποικίλα θεσμικά κείμενα της Ευρωπαϊκής Ένωσης, τα οποία συμπληρώνουν την πολιτιστική πολιτική των κρατών μελών (Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο).⁴⁰ Ενδεικτικά αναφέρουμε το άρθρο 128 στη Συνθήκη για την Ευρωπαϊκή Ένωση (1992) [άρθρο 151 της Συνθήκης του Άμστερνταμ, άρθρο 167 στη ΣΛΕ.Ε.], όπου τίθενται τα θεμέλια της αναγνώρισης της εγγενούς αξίας του πολιτισμού στην καθημερινή ζωή των πολιτών, των οποίων η ταυτότητα αναγνωρίζεται ως λιγότερο στατική και καθορισμένη και περισσότερο ανοικτή και εξελίξιμη. Επίσης, το άρθρο 13 του Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης, στο οποίο ορίζεται ότι «*η τέχνη και η επιστημονική έρευνα είναι ελεύθερες*» και το άρθρο 22 που προωθεί τον σεβασμό στην πολιτιστική, θρησκευτική και γλωσσική πολυμορφία (Κοντοχρήστου, 2018:45-46). Τα παραπάνω σηματοδοτούν την αναγνώριση της διαφορετικότητας ως ειδοποιό χαρακτηριστικό της κοινωνίας και στο πλαίσιο αυτό γίνεται η διάκριση μεταξύ του «πολιτισμού» και της «πολιτιστικής ανάπτυξης». Ουσιαστικά διευκρινίζεται ότι σε σχέση με τον «πολιτισμό» θα πρέπει να απαγορεύεται κάθε κρατική παρέμβαση, ενώ αναφορικά με την «πολιτιστική ανάπτυξη», οι κρατικές αρχές οφείλουν να «*εξασφαλίζουν τις προϋποθέσεις που προσφέρουν ίσες ευκαιρίες σε όλους, χωρίς διάκριση, προκειμένου να αποκτήσει πολιτιστική διάσταση η ζωή τους*» (Αθανασοπούλου, 2002:141).

Στο πνεύμα των ως άνω διατάξεων σχεδιάστηκαν και υλοποιήθηκαν μεγάλης εμβέλειας πολιτιστικά προγράμματα, με κοινό παρανομαστή την πρόσβαση και συμμετοχή του κοινού στα πολιτιστικά δρώμενα. Μέχρι το τέλος της δεκαετίας του 1990 πραγματοποιήθηκαν τα προγράμματα “Raphael”, για την ανάδειξη της πολιτιστικής κληρονομιάς· “Ariane”, για τη διάχυση της γνώσης μέσα από το βιβλίο και την ανάγνωση· “Kaleidoscope”, για την ενθάρρυνση καλλιτεχνικών και πολιτιστικών πρωτοβουλιών με ευρωπαϊκή διάσταση (Μπουτσιούκη, 2015:106; Κόνσολα, 2006:159-160; Κοντοχρήστου, 2018:46). Ακολούθως, σχεδιάστηκε το

³⁹Σύμφωνα με τη Μπιτσάνη (2004), με τον όρο «πολιτιστική ταυτότητα» εννοούμε «*τη συλλογική ταυτότητα, δηλαδή τη συνείδηση που έχουν τα μέλη του κοινωνικού συνόλου ότι αποτελούν ένα ιδιαίτερο σύνολο, ξεχωριστό και διαφορετικό από όλα τα άλλα*».

⁴⁰Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, *Θεματολογικά Δελτία για την Ευρωπαϊκή Ένωση: Πολιτισμός* <<https://www.europarl.europa.eu/factsheets/el/sheet/137/%CF%80%CE%BF%CE%BB%CE%B9%CF%84%CE%B9%CF%83%CE%BC%CE%BF%CF%82>> (Προσπελάστηκε: 31/12/2020)

πρόγραμμα «Πολιτισμός 2000» και ο διάδοχός του «Πολιτισμός 2007-2013», προγράμματα φιλόδοξα που κάλυπταν όλα τα πολιτιστικά πεδία (παραστατικές τέχνες, εικαστικά, μουσική, λογοτεχνία, πολιτιστική κληρονομιά), μεμονωμένα ή συνδυαστικά, καθώς και το πρόγραμμα Media, το οποίο αφορούσε την ανάδειξη των ευρωπαϊκών οπτικοακουστικών μέσων (Μπουτσιούκη, 2015:106-107; Κόνσολα, 2006:161-162).

Τον Μάιο του 2018, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή ενέκρινε μια νέα ευρωπαϊκή ατζέντα για τον πολιτισμό, η οποία δίνει έμφαση στην αξιοποίηση της δύναμης του πολιτισμού προκειμένου να συμβάλλει στην κοινωνική συνοχή και ευημερία (Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, 2018)⁴¹. Κοινός στόχος των πρωτοβουλιών είναι η ενίσχυση της ευρωπαϊκής ταυτότητας μέσω της ανάδειξης νέων πτυχών της πολιτιστικής πολυμορφίας που απαρτίζουν το ευρωπαϊκό οικοδόμημα. Πέραν όλων, ωστόσο, προωθείται ο διαπολιτισμικός διάλογος, η ανθρώπινη κινητικότητα και η διακίνηση των πολιτιστικών αγαθών στο πλαίσιο μιας ενιαίας αγοράς με παγκόσμια προοπτική. Αυτό κυρίως απορρέει από την «Ευρωπαϊκή Ατζέντα για τον Πολιτισμό» (2007), η οποία αποτελεί την πρώτη συγκροτημένη προσπάθεια για μια ευρωπαϊκή πολιτική στο πεδίο του πολιτισμού (Μπουτσιούκη, 2015:114; Κοντοχρήστου, 2018:48-49). Εν ολίγοις, αναγνωρίστηκε η πολιτική, οικονομική και κοινωνική διάσταση του πολιτισμού, εφόσον συνδέθηκε με ζητήματα ανάπτυξης τόσο στο οικονομικό πεδίο όσο και στο κοινωνικό, δεδομένου ότι η προώθηση της πολιτισμικής πολυμορφίας συντελεί ουσιαστικά στην εμβάθυνση της κοινωνικής συνοχής, η οποία αποτιμάται με την ισόρροπη ανάπτυξη όλων των κοινωνικών ομάδων, κυρίως δε των μειονοτικών (Κοντοχρήστου, 2018:50; Αθανασοπούλου, 2002:141).

Συνδέοντας στο σημείο αυτό τις πολιτικές που προκρίθηκαν για την άρση των αποκλεισμών και την επίτευξη κοινωνικών αλλαγών, σύμφωνα με όσα συζητήσαμε στην ενότητα 2.1, συνοπτικά αναφερόμαστε στον σχεδιασμό της στρατηγικής «Ευρώπη 2020»⁴² για έξυπνη, βιώσιμη και χωρίς αποκλεισμούς ανάπτυξη, στον πυρήνα της οποίας είναι η αξιοποίηση των πολιτιστικών και δημιουργικών βιομηχανιών. Σημαντική συμβολή στην επίτευξη των στρατηγικών στόχων έχει το

⁴¹Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, *Θεματολογικά Δελτία για την Ευρωπαϊκή Ένωση: Πολιτισμός* <<https://www.europarl.europa.eu/factsheets/el/sheet/137/%CF%80%CE%BF%CE%BB%CE%B9%CF%84%CE%B9%CF%83%CE%BC%CE%BF%CF%82>> (Προσπελάστηκε: 31/12/2020)

⁴²European Commission: Employment, Social Affairs & Inclusion. Διαθέσιμο στον ιστότοπο: <<https://ec.europa.eu/social/main.jsp?langId=en&catId=750>> (Προσπελάστηκε: 3/12/2020)

πρόγραμμα «Creative Europe»⁴³ και ειδικότερα το υπο-πρόγραμμα Πολιτισμός (2014-2020), το οποίο έχοντας διασυνοριακή διάσταση, ενθαρρύνει συνεργασίες του πολιτιστικού και δημιουργικού τομέα και δημιουργεί διεθνείς ευκαιρίες, διευρυμένες αγορές και ακροατήρια (Μπουτσιούκη, 2015:107-108). Στους ειδικούς στόχους του Προγράμματος συμπεριλαμβάνεται και η βελτίωση της πρόσβασης των ατόμων με αναπηρία στα πολιτιστικά και δημιουργικά έργα (Ε.Σ.Α.μεΑ., 2019:8).

Άλλωστε, η ισότιμη συμμετοχή τους στην πολιτιστική ζωή της κοινότητας αποτελεί θεμελιώδες δικαίωμα, βάσει της Σύμβασης των Ηνωμένων Εθνών για τα Δικαιώματα των Ατόμων με Αναπηρία (ΟΗΕ, 2006), η οποία δεσμεύει νομικά όλα τα συμβαλλόμενα κράτη.⁴⁴ Στο σημείο αυτό διευκρινίζουμε ότι ως ισότιμη συμμετοχή λογίζονται οι εξής τρεις παράμετροι:

- το δικαίωμα των ατόμων με αναπηρία να απολαμβάνουν τα πολιτιστικά αγαθά και τις υπηρεσίες σε ίση βάση με τους άλλους,
- το δικαίωμα να μετέχουν ενεργά και να συνδιαμορφώνουν τον πολιτισμό ως δημιουργοί/παραγωγοί πολιτιστικών αγαθών,
- το δικαίωμά τους, ως φορείς ιδιαίτερων πολιτισμικών ταυτοτήτων, να απολαμβάνουν την αποδοχή και τον σεβασμό της κοινωνίας (Ε.Σ.Α.μεΑ., 2019:11).

3.4 Η θεραπευτική προσέγγιση της Τέχνης

Συζητήσαμε ήδη την οπτική του κινήματος των καλλιτεχνών με αναπηρία, οι εκπρόσωποι του οποίου έχοντας αφουγκραστεί τη μεγάλη δύναμη των Τεχνών και του Πολιτισμού προώθησαν ένα ριζοσπαστικό λόγο για την αναπηρία προκειμένου να επισημάνουν ζητήματα καταπίεσης και να διεκδικήσουν χειραφετημένες πολιτιστικές ταυτότητες. Επομένως, οι διαδικασίες δημιουργίας τέχνης δεν γίνονται αντιληπτές ως μέσο ψυχαγωγίας ή ακόμα περισσότερο, ως εργαλείο αποκατάστασης της υγείας παρά προκρίνονται αποκλειστικά για τη θεμελιώδη πολιτική ισχύ τους και τελικά τη

⁴³European Commission Creative Europe. Διαθέσιμο στον ιστότοπο: <https://ec.europa.eu/programmes/creative-europe/node_en> (Προσπελάστηκε: 3/12/2020)

⁴⁴Στην Ελλάδα κυρώθηκε με τον ν.4074/2012 (ΦΕΚ 88/Α) «Κύρωση της Σύμβασης για τα δικαιώματα των ατόμων με αναπηρίες και του Προαιρετικού Πρωτοκόλλου στη Σύμβαση για τα δικαιώματα των ατόμων με αναπηρίες».

«θεραπεία» όχι των ίδιων των ανάπηρων ατόμων αλλά των κοινωνικών παρανοήσεων που ιστορικά ευνόησαν την εδραίωση των ανισοτήτων (Abbas et al., 2004:8-9).

Περνώντας ωστόσο στον χώρο της αποκατάστασης υγείας, η θεραπευτική διάσταση της τέχνης είναι αδιαπραγμάτευτη. Στο πλαίσιο αυτό, η διάκριση που για πολλά χρόνια απασχόλησε τους ειδικούς και αφορά τα κριτήρια βάσει των οποίων μπορεί μια καλλιτεχνική δημιουργία να θεωρηθεί Τέχνη, δεν έχει θέση. Οι διαφορετικές μορφές δημιουργίας αποτελούν πρωταρχικά το μέσο έκφρασης συναισθημάτων, κινήτρων, επιθυμιών και αναμνήσεων και ταυτόχρονα την αφορμή για τη μετάβαση από τον Εαυτό στον Άλλο. Συγκεκριμένα αναφερόμαστε στη σχέση που αναπτύσσεται ανάμεσα στο θεραπευόμενο και στον θεραπευτή και εν συνεχεία με τον κόσμο που περιβάλλει το πάσχον υποκείμενο (Τζανάκης & Τσούρτου, 2007:13; Τσέργας, 2014:178,246). Στη σχέση αυτή, ο ρόλος του θεραπευόμενου αναβαθμίζεται, αφού δεν προσεγγίζεται πια απρόσωπα παρά συμμετέχει στη θεραπευτική διαδικασία ως εταίρος στο διάλογο και ως συν-δημιουργός (Δρίτσας, 2004:7; Τζανάκης & Τσούρτου, 2007:16).

Αν και η θεραπευτική διάσταση των τεχνών αναγνωρίζεται σε όλη την πορεία της ανθρωπότητας,⁴⁵ τις τελευταίες δεκαετίες, η επιστημονική τεκμηρίωση των ευεργετικών αποτελεσμάτων τους, έχει οδηγήσει στη ραγδαία ανάπτυξη των εκφραστικών θεραπειών και στην ευρεία εφαρμογή τους σε άτομα με ψυχιατρικές και αναπτυξιακές διαταραχές, γνωστικές αναπηρίες, διαταραχές τραύματος, ηλικιωμένους με άνοια ή νόσο Alzheimer κ.ά. (Kaplan, 2007:95; Malchiodi, 2007:16). Στον πυρήνα τους οι θεραπευτικές τέχνες αφορούν τη δυναμική σύζευξη μεταξύ διαφορετικών εκφάνσεων τέχνης και της θεραπείας (Τσέργας, 2014:13,61). Αυτό συμβαίνει, σύμφωνα με την Malchiodi (2007:1), επειδή οι δραστηριότητες αυτές επιτρέπουν τόσο τη συνειδητή ή ασυνείδητη έκφραση συναισθημάτων όσο και την επικοινωνία, με τρόπο διαφορετικό από τον αυστηρά λεκτικό. Αυτό έχει ως

⁴⁵Οι πρώτες θεραπευτικές εφαρμογές των εκφραστικών τεχνών ανάγονται στην Αρχαιότητα. Για παράδειγμα, οι Αιγύπτιοι αναφέρεται ότι ενθάρρυναν άτομα με ψυχική ασθένεια να ασχοληθούν με την καλλιτεχνική δραστηριότητα· οι Έλληνες χρησιμοποίησαν το δράμα και τη μουσική για τις επανορθωτικές τους ιδιότητες· ο Βασιλιάς Σαούλ στη Βίβλο περιγράφει τα χαλαρωτικά χαρακτηριστικά της μουσικής. Αργότερα, στην Ευρώπη κατά την Αναγέννηση, ο Άγγλος γιατρός και συγγραφέας Robert Burton εισήγαγε την αντίληψη ότι η φαντασία παίζει ρόλο στην υγεία και την ευημερία, ενώ ο Ιταλός φιλόσοφος de Feltrε υπερασπίστηκε τον καθοριστικό ρόλο του χορού και του παιχνιδιού στη σωστή ανάπτυξη των παιδιών. Στη σύγχρονη εποχή, η ιδέα της χρήσης των τεχνών συμπληρωματικά των ιατρικών θεραπειών συνδέεται με την έλευση της ψυχιατρικής και την προώθησή τους ως εναλλακτικού τρόπου αποκατάστασης της ψυχικής υγείας και έκτοτε βαθμιαία η χρήση τους γενικεύεται (Malchiodi, 2005:4-5).

συνέπεια τη βελτίωση των γνωστικών και συναισθηματικών λειτουργιών των ατόμων και την αντιμετώπιση των ενδοψυχικών συγκρούσεων (Τσέργας, 2014:235).

Αναφερόμαστε ειδικότερα στις εκφραστικές και δημιουργικές θεραπείες, στο φάσμα των οποίων περιλαμβάνονται η εικαστική θεραπεία, το ψυχόδραμα και η δραματοθεραπεία, η χοροθεραπεία, η μουσικοθεραπεία και οι θεραπείες μέσω της ποίησης, της δημιουργικής γραφής και του παιχνιδιού, καθώς και ο συνδυασμός αυτών. Είναι σημαντικό να επισημάνουμε ότι ενώ όλα τα παραπάνω αποτελούν μορφές έκφρασης, το καθένα χαρακτηρίζεται από εγγενείς ιδιότητες· για παράδειγμα η μουσική αγγίζει το συναίσθημα και προσφέρεται για κοινωνικοποίηση, ο χορός προσφέρεται για αλληλεπίδραση και δημιουργία σχέσεων, η εικαστική έκφραση αφορά μια μοναχική διαδικασία που προσφέρεται για την απεικόνιση συναισθημάτων και την ενδυνάμωση της προσωπικότητας (Malchiodi, 2005:3). Από την άλλη, η κοινή ιδιότητα που τις συνέχει είναι η συμβολή τους στον περιορισμό του στίγματος που συνεπάγεται η ασθένεια (ψυχική, σωματική ή διανοητική), εφόσον η κοινωνικοποιητική δυναμική της ίδιας της δημιουργικής διαδικασίας λειτουργεί ευεργετικά στην ενταξιακή πορεία του ατόμου στο κοινωνικό σύνολο (Τσέργας, 2014:247-248; Τζανάκης & Τσούρτου, 2007:22; Yamauchi et al., 2011:350). Αυτό συμβαίνει γιατί μέσα από την ενασχόληση με την τέχνη ο πάσχων αποκτά ένα βασικό μέσο αυτοέκφρασης, το οποίο τον βοηθά να κατανοήσει τι του έχει συμβεί και να επανοικειοποιηθεί την οδύνη του. Στο παραπάνω πλαίσιο επιδιώκεται πρωταρχικά η δημοσιοποίηση αυτής της οδύνης/αναπηρίας και η επικοινωνία των ιδιαίτερων βιωμάτων του θεραπευόμενου με ένα συγκεκριμένο τρόπο. Μέσω αυτής της έκφρασης επιτελείται η παρέμβαση του θεραπευτή προς την κατεύθυνση της χειραφέτησης του ατόμου και της μετουσίωσης της οδύνης από ατομική σε συλλογική (Τζανάκης, Τσούρτου, 2007:16-22).

Η χειραφέτηση στην οποία αναφερόμαστε δεν είναι μια «αυτόματη» κατάκτηση παρά αποτελεί μια διαρκή διαδικασία κατά την οποία η θεραπεία λαμβάνει τη διάσταση της κοινωνικής αποκατάστασης, με την προσωπική συμμετοχή των πασχόντων να είναι απαραίτητη μέχρι και την ένταξή τους στο κοινωνικό σύνολο, στον μέγιστο δυνατό βαθμό (Μαραθάκη-Αναστασάκη, 2007:520-521). Η συνειδητοποίηση της αναπηρικής ταυτότητας όταν διαμεσολαβείται από ενταξιακές διαδικασίες κρίνεται σε πολλές περιπτώσεις αποτελεσματικότερη, καθώς τα άτομα με αναπηρία βοηθούνται να συμφιλιωθούν με την προσωπική τους κατάσταση και στη συνέχεια να διεκδικήσουν

την αυτονομία τους. Στην περίπτωση μάλιστα παιδιών και εφήβων με αναπηρία, τα θεραπευτικά αποτελέσματα από την ενασχόληση με την τέχνη, τόσο ως μέσο έκφρασης όσο και επικοινωνίας, είναι ακόμα πιο θεαματικά (Μαραθάκη-Αναστασάκη, 2007:521-523).

Ο Τσέργας (2014:107) υποστηρίζει ότι οι δημιουργικές τέχνες δεν μπορούν να διαχωριστούν από τη ζωή, το κοινωνικό σύνολο και την κοινωνική δράση, εφόσον κανείς δε ζει σε ένα κοινωνικό κενό (social vacuum). Στο πλαίσιο αυτό, η θεραπεία μέσω της τέχνης είτε εφαρμόζεται στο σύνηθες θεραπευτικό περιβάλλον είτε σε οποιοδήποτε άλλο κοινωνικό περιβάλλον, συνιστά, επίσης, μορφή κοινωνικής δράσης. Σε ατομικό επίπεδο στοχεύει στην προσωπική βελτίωση των ατόμων και στην ενδυνάμωσή τους με σκοπό την παροχή υπηρεσιών στο επίπεδο της κοινότητας, ενώ στο συλλογικό επίπεδο αποβλέπει στον μετασχηματισμό της κοινωνίας και στην κοινωνική ανάπτυξη. Για την κατάκτηση τώρα αυτού του στόχου, οι ειδικοί θεραπευτές προκρίνουν το κατάλληλο σε κάθε περίπτωση εκφραστικό όχημα. Στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας, συνοπτικά θα αναφερθούμε στην εικαστική θεραπεία, το ψυχόδραμα, τη δραματοθεραπεία και τη χοροθεραπεία

3.4.1 Εικαστική Θεραπεία (“Art therapy”)

Αν και η αρχική σύλληψη της ιδέας για τη θεραπευτική διάσταση των εικαστικών ανήκει στους S. Freud και C.G. Jung (Malchiodi, 2007:16; Τσέργας, 2014:66), εισηγητής του όρου θεωρείται ο Andrian Hill, ένας Άγγλος καλλιτέχνης ο οποίος στα μέσα της δεκαετίας του 1940 αντιλήφθηκε από την προσωπική του εμπειρία τα εγγενή ευεργετικά αποτελέσματα της τέχνης, κατά τη νοσηλεία του σε σανατόριο, στο οποίο και παρέμεινε μετά την αποθεραπεία του, οργανώνοντας εργαστήρια ζωγραφικής με τη συμμετοχή ασθενών που έπασχαν από την ίδια ασθένεια (Heywood, 2003:126; Τσέργας, 2014:66; Κιλίμη, 2004:39; Malchiodi, 2007:16). Από τότε και μέχρι να αναγνωριστεί ως επάγγελμα η θεραπεία μέσω της τέχνης, αρχικά στην Αμερική και κατόπιν στην Ευρώπη (Κιλίμη, 2004:40), πολλοί καλλιτέχνες άρχισαν να εφαρμόζουν τις γνώσεις και δεξιότητές τους στα νοσοκομεία, βοηθώντας ασθενείς (Heywood, 2003:126). Ακολούθως, η ανάπτυξη της εικαστικής θεραπείας ως νέου επιστημονικού πεδίου, ανέδειξε ειδικότερα τις δύο διαστάσεις της: την τέχνη ως θεραπεία (art as therapy), η οποία εστιάζει στο καλλιτεχνικό αποτέλεσμα και στην

εικαστική διαδικασία, και την ψυχοθεραπεία μέσα από την τέχνη (art psychotherapy), η οποία δίνει έμφαση στη λεκτική ανάλυση της εικαστικής δημιουργίας (Hogan, 2001:21).

Η εικαστική δραστηριότητα αποτελεί μια μορφή οπτικής γλώσσας μέσω της οποίας δύνανται να εξωτερικευθούν σκέψεις, συναισθήματα και βιώματα που δεν μπορούν να εκφραστούν με λέξεις. Πρόκειται για μια σύνθετη κατάσταση η οποία απαιτεί τη συμμετοχή, εμπλέκει και κινητοποιεί το ανθρώπινο σώμα, ενεργοποιεί τη γνωστική λειτουργία και διευκολύνει τη διαπροσωπική επικοινωνία με σκοπό τη διερεύνηση των ορίων της προσωπικής ταυτότητας ως απαρχή για τη βίωση συναισθημάτων, την έκφραση συγκινήσεων και, τελικά, την ομαλή ένταξη στην κοινωνία (Malchiodi, 2007:18; Τσέργας, 2014:70).

Ειδικότερα για τα άτομα με αναπηρία, αναγνωρίζεται ότι η εικαστική θεραπεία λειτουργεί προς την κατεύθυνση συμφιλίωσης με την εικόνα του σώματος και τη διαχείριση ζητημάτων γύρω από αυτό (Τσέργας, 2014:71), βοηθά στη διαχείριση του πόνου και των συναισθημάτων απομόνωσης, αυξάνει την αίσθηση ευεξίας, ενισχύει την αυτονομία και προσφέρει ευκαιρία για αλλαγές (Heywood, 2003). Προς επίτευξη των παραπάνω αποτελεσμάτων, οι θεραπευτές καλούνται να απελευθερώσουν το άτομο από την παγίδα της θυματοποίησης, μετασχηματίζοντάς το από θύμα σε ήρωα μέσω της εξωτερίκευσης του εγγενούς δημιουργικού δυναμικού του (Τσέργας, 2014:71), μέχρι να καταστεί τελικά ικανό να αντιμετωπίζει την καθημερινότητα επιτυχώς, συνθήκη που αποτελεί σημάδι συναισθηματικής και ψυχικής υγείας (Moon, 2008:69).

3.4.2 Ψυχόδραμα (“Psychodrama”) και Δραματοθεραπεία (“Drama Therapy”)

Αν και οι δύο αυτές εφαρμογές του δράματος αναπτύχθηκαν για θεραπευτικούς σκοπούς, η καθεμιά έχει τη δική της μοναδική ιστορία. Επινόητής του Ψυχοδράματος υπήρξε ο βιεννέζος ψυχίατρος Levy Moreno (1889-1974), ο οποίος αμφισβητώντας την ιδέα του Freud που υποστήριζε ότι η ψυχολογική αλλαγή επιτυγχάνεται αποτελεσματικότερα από τη «θεραπεία μέσω της ομιλίας», αντέταξε ένα θεραπευτικό πλαίσιο το οποίο προσέγγιζε την καθημερινή εμπειρία του ανθρώπου με ψυχοδραματικές τεχνικές, δηλαδή, κατάλληλα τροποποιημένες τεχνικές και μεθοδολογικά εργαλεία του θεάτρου (Landy, 2007:91; Langley, 2006:1; Τσέργας,

2014:178-180). Στο πλαίσιο λοιπόν της ομαδικής ψυχοθεραπείας, ο θεραπευόμενος ανάγεται σε πρωταγωνιστή, ο οποίος αναπαριστά τις δυσάρεστες εμπειρίες της ζωής του μπροστά σε ένα κοινό που τροφοδοτεί τη διαδικασία με προσωπικές του εμπειρίες που διεγείρονται από την ιστορία. Η υπόθεση είναι ότι, όταν οι άνθρωποι υποδύονται αυθόρμητα ένα ρόλο, αποκαλύπτονται κρυμμένες πτυχές του εαυτού τους, με τρόπο που τους επιτρέπει να απελευθερώνουν καταπιεσμένα συναισθήματα (Landy, 2007:91-94). Επισημαίνεται ότι *ρόλος*, σύμφωνα με τον Moreno, νοείται «...η λειτουργική μορφή που προσλαμβάνει το άτομο στη συγκεκριμένη στιγμή, καθώς αντιδρά σε μια συγκεκριμένη κατάσταση, στην οποία αναμειγνύονται, εμπλέκονται και άλλα άτομα ή αντικείμενα» (Συμεωνίδου, 2007:60).

Τον όρο «δραματοθεραπεία», που συνιστά επίσης μορφή ψυχοθεραπείας, επινόησε στις αρχές της δεκαετίας του 1950 ο Peter Slade, ο οποίος αντιλήφθηκε τη θεραπευτική πτυχή του δράματος κατά την ενασχόλησή του με παιδιά. Ωστόσο, η Sue Jennings ήταν εκείνη που καθόρισε τα χαρακτηριστικά της δραματοθεραπείας και διεύρυνε πληθυσμιακά το πεδίο εφαρμογής της. Έκτοτε πολλοί ασκούμενοι ανέπτυξαν καινοτομίες και συνέβαλαν σημαντικά στη διάδοσή της (Landy, 2007:92-93; Κρασανάκης 2004, 55-56). Η διαφορά με το ψυχόδραμα έγκειται κυρίως στο ότι οι δραματικοί θεραπευτές, ενώ ενσωματώνουν ψυχόδραματικές τεχνικές ως μέρος της θεραπευτικής τους πρακτικής, τείνουν να τις ασκούν με έναν περισσότερο εκλεκτικιστικό τρόπο, διαμορφώνοντας πολλές διαφορετικές προσεγγίσεις. Κυρίως, στη δραματοθεραπεία οι πρωταγωνιστές οικειοποιούμενοι δραματικά κείμενα, υποδύονται χαρακτήρες ανθρώπων ή αντικειμένων, διαφορετικών από τον εαυτό τους, δρώντας στο περιβάλλον που διαδραματίζεται η ιστορία, σε μια χρονικά αποστασιοποιημένη εποχή. Στο σημείο αυτό γίνεται προφανές ότι η σύνδεση της δραματοθεραπείας με το θέατρο είναι πιο άμεση συγκριτικά με το ψυχόδραμα (Landy, 2007:92). Άλλωστε, σύμφωνα με τον Κρασανάκη (2004) ο ρόλος αποτελεί «το όχημα, τον συνδετικό κρίκο μεταξύ πραγματικής ζωής και θεραπείας [...] ανάμεσα στο συνειδητό και το ασυνείδητο». Στο πλαίσιο αυτό, οι διαφορετικοί ρόλοι επιτρέπουν στα άτομα να προεκτείνουν τον εαυτό τους και να διευρύνουν τα συναισθήματα και τις εμπειρίες τους (Κρασανάκης 2004, 51-53), πάντα υπό την ασφαλή καθοδήγηση του δραματοθεραπευτή (Javanaud, 1997:8).

Αντιλαμβανόμαστε ότι τα θεραπευτικά αποτελέσματα και στις δύο προσεγγίσεις είναι δεδομένα, εφόσον η καθαρτήρια δράση των ρόλων συντελεί στην άμβλυνση των

ενδοψυχικών συγκρούσεων που έχουν προκληθεί εξαιτίας δυσάρεστων εμπειριών σε διαφορετικά στάδια της ανάπτυξης του ατόμου και επομένως, στη συναισθηματική του ωρίμανση και την κοινωνική ανάπτυξη (Landy, 2007:102; Τσέργας, 2014:211). Σύμφωνα με τον Τσέργα, σε γνωστικό επίπεδο το ψυχόδραμα επιτυγχάνει τη μεταβολή των πεποιθήσεων και τη στάση ζωής, εξαιτίας της βελτίωσης της αυτοαντίληψης. Επιπλέον, καλλιεργούνται δεξιότητες προκειμένου οι θεραπευόμενοι να μπορούν να λάβουν σωστές αποφάσεις, βάσει του εκάστοτε κοινωνικού περιβάλλοντος και των διαμορφούμενων συνθηκών. Τα παραπάνω ισχύουν και στην περίπτωση ατόμων με αναπηρία, τα οποία αποκτούν καλύτερη επαφή με το σώμα τους, αυξάνουν την ευελιξία τους, αναγνωρίζουν τον ρόλο των άλλων και μαθαίνουν να δημιουργούν ειλικρινείς και αυθεντικές σχέσεις (Τσέργας, 2014:211-212). Κυρίως, βοηθούνται να μην καθλώνονται σε έναν ρόλο, αλλά να διευρύνουν την ποικιλία ρόλων που μπορούν να υποδυθούν, αυξάνοντας έτσι το σθένος του Εγώ (Τσέργας, 2014:211-212; Συμεωνίδου, 2007:60). Αντίστοιχα οφέλη προκύπτουν και από τη δραματοθεραπεία, μέσω των ρόλων που υποδύονται τα άτομα και των σταδίων που απαιτούνται για την ολοκλήρωση της δημιουργικής διαδικασίας (Langley, 2006:2; Ζαφειροπούλου και συν., 2007:54). Παίζοντας με τις αντιφάσεις, δίνοντας φωνή στον πόνο, απελευθερώνοντάς τον και ταυτόχρονα αναζητώντας ασφαλέστερους οδηγούς, ανανοηματοδοτείται η ενδοπροσωπική ζωή και η σχέση με τον εξωτερικό κόσμο και διαμορφώνεται μια πιο ισορροπημένη ύπαρξη. Μπορεί καίρια διαφορά ανάμεσα στο ψυχόδραμα και στη δραματοθεραπεία να αποτελεί η ρευστότητα των αναπτυξιακών μετασχηματισμών στην περίπτωση της δραματοθεραπείας, στην οποία εμπλέκεται άμεσα στη δημιουργική θεραπευτική διαδικασία ο θεραπευόμενος με τον θεραπευτή, ωστόσο κοινό σημείο παραμένει το δράμα, με το οποίο το χάος της εσωτερικής ζωής και της εξωτερικής πραγματικότητας δημιουργούν μια νέα τάξη (Landy, 2007:102,114).

3.4.3 Χοροθεραπεία (“Dance Movement Therapy”)

Η αναγνώριση της θεραπευτικής διάστασης του χορού, ως μέσου συλλογικής έκφρασης συναισθημάτων με τη χρήση ρυθμού, ήχου και κίνησης, ανάγεται στην προϊστορία. Ως σύγχρονη ψυχοθεραπευτική προσέγγιση, η χοροθεραπεία εδραιώνεται στην αντίληψη ότι στο σώμα αντανakλάται η ιστορία, η προσωπικότητα και η συναισθηματική κατάσταση του ατόμου (Μαργαρίτη-Τζωρτζάκη, Σμυρλή, 2004:14;

Loman, 2007:71). Σύμφωνα με τον ορισμό της Αμερικάνικης Ένωσης Χοροθεραπευτών (American Dance Therapy Association)⁴⁶, ως χοροθεραπεία ορίζεται «...η ψυχοθεραπευτική χρήση της κίνησης στην προώθηση της συναισθηματικής, κοινωνικής γνωστικής και σωματικής ολοκλήρωσης του ατόμου, με σκοπό τη βελτίωση της υγείας του και την ενίσχυση της ευεξίας». Επομένως, το άτομο λαμβάνεται υπόψη στην ολότητά του, σε μια συστηματική πλέον προσπάθεια αποκατάστασης του ρήγματος που δημιούργησε ο καρτεσιανός διχασμός σώματος και ψυχής (Δρίτσας, 2004:7; Αλκαλάη, 2004:32).

Η καθολική γλώσσα του χορού ξεπερνώντας τις κοινωνικές, φυλετικές, πολιτιστικές και περιβαλλοντικές διαφορές, συνιστά μια βιωματική διαδικασία μέσω της οποίας τα άτομα μπορούν να εκφράσουν δημιουργικά τα συναισθήματά τους, να εκτονώσουν εσωτερικές εντάσεις, να μειώσουν το άγχος και να εμπιστευτούν τον άλλο δημιουργώντας ουσιαστικές σχέσεις (Loman, 2007:77). Μέσα από τις δύο διακριτές θεραπευτικές προσεγγίσεις, την *πρωτόγονη έκφραση (Primitive Expression)* και τη *χοροκινητική (Dance-Movement Therapy)*, αλλά και τα διαφορετικά μοντέλα που αναπτύχθηκαν στους κόλπους τους (Παναγιωτοπούλου και συν, 2009:2; Μαργαρίτη-Τζωρτζάκη, Σμυρλή, 2004:14), προωθείται η ρυθμική σωματική κίνηση και έκφραση και η σύνδεση με τον χώρο και με τους άλλους, με στόχο την ανασυγκρότηση του ατόμου και τη δημιουργία μιας εμπειρίας μεταμόρφωσης (Loman, 2007:70-71; Κουγιούφα, 2004:26; Αλκαλάη, 2004:31).

Η πρώτη προσέγγιση εδράζεται στη θεωρία του Levi Straus και εστιάζει στα κοινά χαρακτηριστικά των χορών πρωτόγονων λαών (Παναγιωτοπούλου και συν, 2009:3). Με τις συνεδρίες να γίνονται πάντα σε ομάδα και τον θεραπευόμενο να αποτελεί μέρος ενός συνόλου (Αλκαλάη, 2004: 33), η έμφαση δίνεται στην ανακάλυψη ενός προσωπικού χώρου δημιουργικής ελευθερίας, η οποία επιτρέπει την έκφραση της ατομικότητας. Με εργαλεία τον ήχο των κρουστών, τη δυναμικότητα του ρυθμού, την απλότητα των κινήσεων και τις επαναλήψεις τους, αναζητείται η υπέρβαση του «εγώ» μέσω της λειτουργίας της μετουσίωσης (Μαργαρίτη-Τζωρτζάκη, Σμυρλή, 2004:1). Ειδικά για τα άτομα με αναπηρία, η καθαρτήρια δράση της χοροθεραπείας συνίσταται στη διαρκή προσπάθεια αποσύνδεσης της παθογενούς διάρθρωσης και στη δημιουργία μιας νέας σύνδεσης που αποκωδικοποιεί θετικά τις προσωπικές

⁴⁶American Dance Therapy Association: What is Dance/Movement Therapy? < <https://www.adta.org/>> (Προσπελάστηκε 14/1/2020)

ψυχοσωματικές ανάγκες και στοχεύει στην ικανοποίηση της επιθυμίας. Αυτό επιτυγχάνεται μέσω της χορευτικής έκφρασης, που αποτελεί συμβολική λειτουργία και ως εκ τούτου αποτέλεσμα μιας ασυνείδητης διεργασίας, μετατοπισμένης στο καλλιτεχνικό επίπεδο (Μαργαρίτη-Τζωρτζάκη, Σμυρλή, 2004:19).

Η δεύτερη θεραπευτική προσέγγιση, η χοροκινητική, αναγνωρίζει τον σύγχρονο χορό ως αποτελεσματικότερο όχημα για την έκφραση αυθόρμητων συναισθημάτων και την ψυχική εκτόνωση (Loman, 2007:69). Πρωτοπόρος στο είδος, η Marian Chase, τη δεκαετία του 1940, εφάρμοσε με τεράστια επιτυχία τις μεθόδους της σε ψυχιατρικούς ασθενείς του νοσοκομείου St. Elizabeths, στην Ουάσινγκτον. Σύμφωνα με την Chase, ο χοροθεραπευτής συνδυάζει τη λεκτική και τη μη λεκτική επικοινωνία για να καταστήσει ικανό τον ασθενή να εκφράσει συναίσθημα, να αναπτύξει ανθρώπινες σχέσεις, να αυξήσει την προσωπική αυτοεκτίμησή του, να αποκτήσει μια πιο ρεαλιστική αντίληψη της εικόνας του σώματός του και μέσω όλων αυτών να επιτύχει αισθήματα χαλάρωσης και απόλαυσης (Loman, 2007:71). Στο πλαίσιο αυτό, ο θεραπευτής κατευθύνει το άτομο στο δικό τους προσωπικό κινητικό ταξίδι. Το σώμα καθιερώνεται ως εκφραστικό εργαλείο και ο χορός γίνεται το μέσο για να πειραματιστεί με την ατομική του φύση και να οδηγηθεί, μέσω του συμβολισμού της κίνησης, στα αυθεντικά του βιώματα, πέρα από τους όποιους στερεότυπους τρόπους ζωής (Αλκαλάη, 2004:33-34).

Εν κατακλείδι, γίνεται αντιληπτό ότι οι θεραπευτικές τέχνες συμβάλλουν στην ολόπλευρη ανάπτυξη της προσωπικότητας των ατόμων με αναπηρία (συναισθηματική, κοινωνική, γνωστική), δεδομένου ότι μέσα από τις τέχνες επιτυγχάνεται σταδιακά η ευαισθητοποίηση των αισθήσεων και η αποκατάσταση της κλονισμένης εμπιστοσύνης. Ωστόσο, δε θεωρούμε ότι η αναπηρία και η τέχνη συνδέονται μόνο θεραπευτικά. Συμφωνώντας με τον Κρασανάκη (2004:61), δεχόμαστε ότι οι θεραπευτικές συνεδρίες είναι κάτι παραπάνω από μια διαδικασία αποκατάστασης της υγείας. Είναι ένα πολιτισμικό γίνεσθαι, το οποίο παράλληλα με τη θεραπευτική του διάσταση, εισάγει τα ανάπηρα άτομα στις αξίες του πολιτισμού. Κυρίως όμως δεχόμαστε ότι η Τέχνη δύναται να διαμορφώσει τις προϋποθέσεις ώστε η ενδυνάμωση της προσωπικότητας στο ατομικό επίπεδο να διοχετευθεί στο συλλογικό, στην ενδυνάμωση δηλαδή κοινωνικών ταυτοτήτων, στην αμφισβήτηση του αποκλεισμού και στην εκπροσώπηση της αναπηρίας στην επικρατούσα κουλτούρα, με τους όρους των ανάπηρων καλλιτεχνών (Abbas et al., 2004:4,9).

4. Καλές πρακτικές κοινωνικής ένταξης ΑμεΑ μέσω του Πολιτισμού

Πεδίο ενδιαφέροντος της παρούσας εργασίας αποτελεί ο ρόλος των πολιτιστικών πολιτικών στην άρση του κοινωνικού αποκλεισμού που υφίστανται τα άτομα με αναπηρία. Ειδικότερα δεχόμαστε ότι εφόσον ο κοινωνικός αποκλεισμός αφορά ένα πολυδιάστατο φαινόμενο, με δυναμικό χαρακτήρα και σχεσιακή φύση, η αντιμετώπισή του απαιτεί σύνθετα μοντέλα δράσης (Μπιτσάνη, Πανταζόπουλος, 2018: 164). Πιο συγκεκριμένα αναφερόμαστε στη δυνατότητα του Πολιτισμού να προάγει και να αναδεικνύει ισότιμα τη δημιουργική έκφραση και την καλλιτεχνική ιδιαιτερότητα των μειονοτικών ομάδων, οι οποίες αποτελούν μέρος του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου, μέσα από την ανάληψη πολιτιστικών δράσεων και την εκπόνηση προγραμμάτων, με στόχο την άρση παγιωμένων αντιλήψεων και στάσεων απέναντι στη διαφορετικότητα και την ενδυνάμωση τελικά της κοινωνικής συνοχής (Μπιτσάνη, Πανταζόπουλος, 2018: 168-169). Για να το τεκμηριώσουμε αναζητήσαμε καλές πρακτικές κοινωνικής ένταξης ΑμεΑ μέσω του Πολιτισμού, τις οποίες εκθέτουμε ευθύς.

4.1 Καλές πρακτικές σε τοπικό επίπεδο

Σε επίπεδο τοπικής αυτοδιοίκησης, άξια αναφοράς κρίνεται η περίπτωση του Δήμου Αθηναίων, ο οποίος μέσω του Οργανισμού Πολιτισμού, Αθλητισμού και Νεολαίας (ΟΠΑΝΔΑ) αναπτύσσει αξιόλογο εύρος πολιτιστικών δράσεων, μεταξύ των ειδικότερων στόχων των οποίων είναι η ένταξη ΑμεΑ στην πολιτιστική ζωή της πόλης.

Εν προκειμένω θα αναφερθούμε στη σύμπραξη του ΟΠΑΝΔΑ και της Εταιρείας Προστασίας Σπαστικών, που πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο του προγράμματος “ARTABILITY”, από τον Οκτώβριο του 2015 έως το Φεβρουάριο του 2016. Αφορούσε τον κύκλο καλλιτεχνικών μαθημάτων χορού, μουσικής και ζωγραφικής «Τρεις τέχνες ένα όνειρο», το οποίο απευθυνόταν σε πολίτες όλων των ηλικιών, με και χωρίς αναπηρία, με σημείο αναφοράς το ενδιαφέρον για την καλλιτεχνική δημιουργία και τον πολιτισμό και την άρση των εμποδίων που στέκονται ανάμεσα στους ανθρώπους. Οι συμμετέχοντες εντάχθηκαν σε ομάδες και παρακολούθησαν σε εβδομαδιαία βάση το μάθημα που είχαν επιλέξει, δουλεύοντας πάνω σε ένα κοινό πολιτιστικό θέμα, ενταγμένο στις αρχές που διαπνέουν το πρόγραμμα «Είμαστε όλοι

Πολίτες». Τα έργα που δημιουργήθηκαν, παρουσιάστηκαν στο Καλλιτεχνικό Φεστιβάλ χορού, θεάτρου, μουσικής και εικαστικών τεχνών, την Άνοιξη του 2016. Η πολυετής εμπειρία της Εταιρείας Προστασίας Σπαστικών στο χώρο της κινητικής αναπηρίας επιβεβαιώνει ότι η τέχνη και η καλλιτεχνική δημιουργία μπορούν να αποτελέσουν ένα αποτελεσματικό, εναλλακτικό εκπαιδευτικό/θεραπευτικό μέσο για τα άτομα με εγκεφαλική παράλυση. Όταν δε, στην καλλιτεχνική δημιουργία συμμετέχουν και άτομα χωρίς αναπηρίες, τότε η τέχνη μεταμορφώνεται σε ένα ισχυρό εργαλείο για την άρση κάθε μορφής κοινωνικού αποκλεισμού. Το εν λόγω έργο χρηματοδοτήθηκε από το Πρόγραμμα «Είμαστε όλοι Πολίτες», το οποίο ήταν ενταγμένο στον συνολικό Χρηματοδοτικό Μηχανισμό του Ευρωπαϊκού Οικονομικού Χώρου (ΕΟΧ) για την Ελλάδα, με διαχειριστή Επιχορήγησης το Ίδρυμα Μποδοσάκη.⁴⁷

Πέραν της παραπάνω πρωτοβουλίας, ο Δήμος Αθηναίων, έχοντας θεσμοθετήσει τον Μάρτιο ως Μήνα Δράσεων για την Αναπηρία, παράλληλα με τις τακτικές δράσεις που υλοποιεί, οργανώνει εκδηλώσεις, καθ' όλη τη διάρκεια του μήνα, σε συνεργασία με διάφορους φορείς, για την εξοικείωση των πολιτών με την αναπηρία και την ευαισθητοποίησή τους σχετικά με τις καθημερινές δυσκολίες που αντιμετωπίζουν τα ΑμεΑ. Στο πλαίσιο αυτό, το 2018, σε συνεργασία με τον Σύνδεσμο Κοινωνικής Ευθύνης για Παιδιά και Νέους, το Κέντρο «Σκύλοι Οδηγοί Ελλάδας», την Ελληνική Εταιρεία Προστασίας Αυτιστικών Ατόμων και τον Ελληνικό Σύλλογο για το Σύνδρομο Άσπεργκερ, πραγματοποιήθηκαν δράσεις, όπως εργαστήρια δημιουργικής απασχόλησης παιδιών με αναπηρία, χωρισμένα σε θεματικές (κατασκευές, κηπουρική, μουσική, γυμναστική, ζωγραφική, ειδική εκπαίδευση). Τα παιδιά, συνοδευόμενα από ειδικούς εκπαιδευτές, συμμετείχαν σε ομαδικές δραστηριότητες με στόχο την οικογενειακή υποστήριξη, τη βελτίωση της ποιότητας ζωής τους και την κοινωνική τους ένταξη. Παράλληλα, έλαβαν χώρα βιωματικές ομιλίες και σεμινάρια, βιβλιοπαρουσιάσεις, παιχνίδια με τη συμμετοχή τόσο ανάπηρων όσο και μη ανάπηρων παιδιών, καθώς και έκθεση με κοσμήματα που σέβονται τη διαφορετικότητα, αφού μεταφέρουν μηνύματα με εναλλακτικές μεθόδους (γραφή Braille, σύστημα Makaton) κ.ά.⁴⁸

⁴⁷ Δήμος Αθηναίων. ΟΠΑΝΔΑ: «Τρεις Τέχνες, ένα όνειρο» Καλλιτεχνικά μαθήματα χορού, μουσικής & ζωγραφικής <<https://www.opanda.gr/index.php/eikastika?start=60>> (Προσπελάστηκε 16/1/2021) και Μπιτσάνη, Πανταζόπουλος, 2018:185-186.

⁴⁸ Δήμος Αθηναίων: Ο Μάρτιος μήνας ενημέρωσης και εξοικείωσης με την αναπηρία <<https://www.cityofathens.gr/node/31248>> (Προσπελάστηκε 18/1/2021)

4.2 Καλές πρακτικές σε επίπεδο Ευρωπαϊκής Ένωσης

Σε ευρωπαϊκό επίπεδο θα αναφερθούμε στο σημαντικότερο πρόγραμμα Creative Europe, που συγχρηματοδοτεί παραδειγματικά έργα διακρατικής συνεργασίας, μικρής και μεγάλης κλίμακας, μέσα από τα οποία θέτονται ζητήματα ενταξιακών καλλιτεχνικών πρακτικών, ισότητας, δημοκρατίας και διανοητικής και φυσικής προσβασιμότητας. Πρόκειται για το πρόγραμμα-πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, το οποίο προωθεί έργα διακρατικής συνεργασίας, υποστηρίζοντας τον τομέα του πολιτισμού και των οπτικοακουστικών μέσων. Το πρόγραμμα ξεκίνησε την 1η Ιανουαρίου 2014 και υποστηρίζει ευρωπαϊκά έργα με δυνατότητα να ταξιδεύουν και να βρίσκουν κοινό πέρα από τα εθνικά τους σύνορα.⁴⁹

Μεταξύ των συμμετοχών, επιλέξαμε την αναφορά στα κάτωθι παραδειγματικά έργα:

- Στο φιλόδοξο τετραετές πρόγραμμα “Europe Beyond Access”,⁵⁰ το οποίο επιχειρεί να φέρει στο προσκήνιο της ευρωπαϊκής πολιτιστικής σκηνής τους καλλιτέχνες με αναπηρία. Ζητούμενο αποτελεί το σπάσιμο των γυάλινων οροφών στους τομείς του σύγχρονου θεάτρου και του χορού, η διεθνοποίηση των καλλιτεχνικών καινοτομιών και της σταδιοδρομίας τους και η ανάπτυξη ενός δικτύου ηγετικών οργανώσεων που θα δημιουργούν στο υψηλότερο δυνατό επίπεδο, χτίζοντας ένα ευρωπαϊκό κοινό που ενδιαφέρεται για καινοτόμα έργα ποιότητας από καλλιτέχνες με αναπηρία.

Βασικός συντονιστής του έργου είναι το British Council (Ηνωμένο Βασίλειο), με εταίρους, πολιτιστικούς οργανισμούς διεθνούς κύρους: Στέγη Γραμμάτων και Τεχνών Ιδρύματος Ωνάση (Ελλάδα), Holland Dance Festival (Ολλανδία), Kampnagel (Γερμανία), Per.Art (Σερβία), Skånes Dansteater (Σουηδία), Oriente Occidente (Ιταλία).

Οι κύριοι στόχοι του έργου είναι:

- i. Η συμβολή στην καλλιτεχνική καινοτομία των ατόμων με αναπηρία στην Ευρώπη μέσω της βελτιωμένης πρόσβασης σε μεγαλύτερο αριθμό ευκαιριών δημιουργικής ανάπτυξης, καθώς και η καταπολέμηση της γεωγραφικής και αισθητικής απομόνωσης.

⁴⁹Creative Europe <<http://creative-europe.culture.gr/>> (Προσπελάστηκε 18/1/2021)

⁵⁰Creative Europe <<https://www.creativeeuropeuk.eu/funded-projects/europe-beyond-access>> (Προσπελάστηκε 18/1/2021)

- ii. Η ανατρεπτική ανανέωση της παλέτας των παραστατικών τεχνών στην Ευρώπη, μέσω της ανάδυσης παγκοσμίου κλάσης έργων με γνώμονα την αναπηρία.
 - iii. Η δημιουργία δικτύου έμπειρων επαγγελματιών που ενδιαφέρονται για την ανάδειξη και παρουσίαση ανάπηρων καλλιτεχνών.
 - iv. Η αύξηση του ενδιαφέροντος του ευρωπαϊκού ακροατηρίου για έργα με γνώμονα την αναπηρία, μέσω της εξοικείωσης με τον καινοτόμο χαρακτήρα τους και της ανάδειξης των θετικών συσχετίσεων.
 - v. Η δημιουργία των κατάλληλων συνθηκών ανάπτυξης της σχετικής πολιτιστικής βιομηχανίας, με αντικείμενο την προμήθεια, ανάπτυξη, παραγωγή και παρουσίαση του έργου καλλιτεχνών με αναπηρία.
- Στο πρόγραμμα του 2017, “Audience Blending by Arts” και στο μικρής κλίμακας έργο *Sign+Sound Theatre*, με επικεφαλής τον βελγικό οργανισμό Gemeenschapcentrum De Zeyr και άλλους οκτώ εταίρους από έξι χώρες (Ηνωμένο Βασίλειο, Φιλανδία, Βουλγαρία, Κροατία, Πορτογαλία, Βέλγιο), το οποίο επιτρέπει στο κοινό και τους καλλιτέχνες, με ή χωρίς αναπηρία, να απολαμβάνουν την ίδια πολιτιστική εμπειρία.⁵¹

Το έργο κινήθηκε σε τρεις άξονες:

- i. Την ανάπτυξη τρόπων συνεργασίας μεταξύ πολιτιστικών κέντρων και παρόχων υπηρεσιών για ΑμεΑ, με στόχο την προσέλκυση ενός διευρυμένου κοινού (ανάπηρου και μη-ανάπηρου) σε καλλιτεχνικές παραστάσεις χωρίς αποκλεισμούς.
- ii. Την ενθάρρυνση κωφών και ακουόντων καλλιτεχνών να συνεργαστούν πιλοτικά στο έργο *Guardians of Dreams* και να αναπτύξουν μια νέα τεχνική θεάτρου, την “Innovative Bilingual Theatre (IBT)”, στην οποία ενσωματώνεται τόσο η νοηματική όσο και η προφορική γλώσσα.
- iii. Την ανάπτυξη τρόπων προσαρμογής του IBT σε διαφορετικές ανάγκες και μέσα (π.χ. μαθησιακές δυσκολίες).

⁵¹Creative Europe <<https://www.creativeeuropeuk.eu/funded-projects/audience-blending-arts-europe>> (Προσπελάστηκε 18/1/2021) (Προσπελάστηκε 18/1/2021)

Επιπλέον, μέσω της οργάνωσης εργαστηρίων σε διασυνοριακό επίπεδο, δόθηκε η δυνατότητα:

- ✓ σε πολιτιστικούς οργανισμούς και οργανισμούς παροχής υπηρεσιών, να ενημερωθούν για τρόπους προσέλκυσης κοινού με διαφορετικές ανάγκες,
- ✓ σε καλλιτεχνικούς σκηνοθέτες, να εκπαιδευτούν στη χρήση του IBT, ως εργαλείου για την ανάπτυξη θεατρικών παραστάσεων χωρίς αποκλεισμούς,
- ✓ σε καλλιτέχνες, να μάθουν να υποδύονται τον ρόλο τους χρησιμοποιώντας το IBT.

Το έργο περιόδευσε και παρουσιάστηκε και στις έξι χώρες που συνεργάστηκαν για την παραγωγή του. Ολοκληρώθηκε τον Σεπτέμβριο του 2019 με ένα συνέδριο στις Βρυξέλλες, στη διάρκεια της διεθνούς εβδομάδας Κωφών, στο οποίο συνοψίστηκαν τα αποτελέσματα και οι εμπειρίες από τα εργαστήρια και τις παραστάσεις και παρουσιάστηκαν κατευθυντήριες οδηγίες και συστάσεις στους Ευρωπαίους ιθύνοντες χάραξης πολιτιστικής πολιτικής.

- Το έργο “Un-Label – New Grounds for Inclusive Performing Art”,⁵² με χρονικό πλαίσιο τον Μάιο του 2015 έως τον Οκτώβριο του 2017. Συντονιστής ήταν η Γερμανική Ένωση “Verein der Freunde und Förderer des Sommertheater Pustebblume eV.”, με εταίρους φορείς πολιτισμού από πέντε χώρες, μεταξύ των οποίων και η Ελλάδα, εκπροσωπούμενη από την αστική μη κερδοσκοπική εταιρία «Συνεργείο Μουσικού Θεάτρου».

Πρόκειται για ένα περιεκτικό, διαπολιτισμικό, διεπιστημονικό, καλλιτεχνικό έργο που γιορτάζει τη μοναδικότητα, υπό την απλή υπόθεση ότι «δεν υπάρχει ταυτότητα χωρίς ετερότητα». Αναδυόμενοι επαγγελματίες με και χωρίς αναπηρίες –υποστηριζόμενοι από μια ομάδα έμπειρων εργαζομένων στον πολιτιστικό τομέα, επιστημόνων και καλλιτεχνών– επένδυσαν τις δεξιότητες και τη δημιουργικότητά τους σε έναν δυναμικό διάλογο χωρίς αποκλεισμούς, τόσο σε εθνικό όσο και σε ευρωπαϊκό επίπεδο. Οκτώ καλλιτέχνες μεικτής κατάρτισης εκπαιδεύτηκαν μέσω διαδοχικών εργαστηρίων, σχηματίζοντας τη βασική ομάδα του έργου. Στη

⁵²Creative Europe < <https://www.creativeeuropeuk.eu/funded-projects/un-label-%E2%80%93-new-grounds-inclusive-performing-arts>> (Προσπελάστηκε 18/1/2021)

συνέχεια ταξίδεψαν σε όλες τις εμπλεκόμενες χώρες, παρέχοντας εργαστήρια συμμετοχικών τεχνών σε νέους καλλιτέχνες, με και χωρίς αναπηρίες. Τα εργαστήρια οδήγησαν σε παραστάσεις και εκθέσεις, ενώ ακολούθησαν συμπόσια, όπου εκπρόσωποι πολιτικών, πολιτιστικών και κοινωνικών φορέων συμμετείχαν σε εποικοδομητικό διάλογο, με στόχο τη δημιουργία μιας ατζέντας πολιτιστικών δραστηριοτήτων χωρίς αποκλεισμούς.

Ακολούθως ιδρύθηκε η εταιρεία Un-Label Performing Art Company, η οποία από το 2018 προσφέρει τακτική εκπαίδευση σε καλλιτέχνες με και χωρίς αναπηρία, ενώ παράλληλα αναπτύσσει συνεργασίες για την προώθηση των τεχνών και του πολιτισμού σε διεθνές επίπεδο.

Σημαντική κρίνεται η αναφορά στο εγχειρίδιο “Innovation Diversity – New Approaches of Cultural Encounter in Europe”, το οποίο συντάχθηκε με γνώμονα τη συσσωρευμένη εμπειρία που αποκομίστηκε από τις παραπάνω δράσεις, ως μια συλλογή 10 ευρωπαϊκών βέλτιστων πρακτικών, που έχουν στόχο να ευαισθητοποιήσουν το ευρωπαϊκό κοινό για την ποικιλομορφία της κοινωνίας και την ανάδειξη της διαφοράς στη δημιουργική παραγωγή.⁵³

⁵³European Commission, Creative Europe: Un-Label New Grounds for Inclusive Performing Arts <<https://ec.europa.eu/programmes/creative-europe/projects/ce-project-details/#project/559308-CREA-1-2015-1-DE-CULT-COOP1>> (Προσπελάστηκε 18/1/2021)

ΜΕΡΟΣ ΙΙ

5. Εμπειρική Έρευνα

5.1 Η αναπηρία σε αριθμούς

Στην παρούσα εργασία τίγεται το φλέγον ζήτημα της αναπηρίας και διερευνάται ο ρόλος που μπορεί να διαδραματίσει ο Πολιτισμός στο μετασχηματισμό της σύγχρονης κοινωνίας σε συμπεριληπτική.

Χαρακτηρίζουμε το ζήτημα της αναπηρίας ως «φλέγον» εφόσον, σύμφωνα με την Ευρωπαϊκή Επιτροπή, στην ΕΕ διαβιούν 80 εκατομμύρια ανάπηροι άνθρωποι. Η Eurostat (2011)⁵⁴ αναφέρει ότι ένα στα επτά άτομα ηλικίας μεταξύ 15 και 64 ετών έχει δυσκολίες σε βασικές δραστηριότητες, όπως στο περπάτημα (4,2% των γυναικών, 3,4% των ανδρών), την όραση (2,1% των γυναικών, 1,8% των ανδρών) την ακοή (1% των γυναικών, 1,3% των ανδρών). Επιπλέον, επισημαίνεται ότι καθώς ο πληθυσμός γερνά, ο αριθμός αυξάνεται ραγδαία και αναμένεται άμεσα το ένα πέμπτο του πληθυσμού της Ευρωπαϊκής Ένωσης να παρουσιάσει κάποια μορφή αναπηρίας (European Parliamentary Research Service, 2019:2).⁵⁵ Αντίστοιχα στατιστικά δεδομένα δημοσιεύει και ο Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας (WHO, 2014), ο οποίος εκτιμά ότι χάρη στην πρόοδο της ιατρικής, τη συνεχή βελτίωση της υγειονομικής περίθαλψης και την άνοδο του βιοτικού επιπέδου των ανθρώπων, την πεντηκονταετία από το 2000 έως το 2050 το ποσοστό του παγκόσμιου πληθυσμού ηλικίας άνω των 60 ετών θα έχει διπλασιαστεί από το 11% στο 22%, ενώ ο αριθμός των ατόμων ηλικίας 80 ετών και άνω, θα έχει σχεδόν τετραπλασιαστεί.

Εντός συνόρων τώρα, οι αριθμοί είναι επίσης εξαιρετικά υψηλοί. Σύμφωνα με τα στοιχεία που δημοσίευσε στο 1^ο δελτίο του το Παρατηρητήριο Θεμάτων Αναπηρίας (Ε.Σ.Α.μεΑ., 2017), το ποσοστό των ανάπηρων ατόμων, δηλαδή ατόμων με μακροπρόθεσμο περιορισμό της συνήθους δραστηριότητας λόγω προβλημάτων υγείας, ανέρχεται στο 24,7%, του πληθυσμού ηλικίας 16 ετών και άνω, ήτοι 2.231.197 σε σύνολο 9.016.247 ατόμων. Εξ αυτών, 1.014.177 άτομα, δηλαδή το 11,2% του συνολικού πληθυσμού (16+), αντιμετωπίζουν σοβαρής μορφής

⁵⁴EUROSTAT (2011): “Disabilities among the working age population” http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Disability_statistics (Προσπελάστηκε: 14/2/2021)

⁵⁵European Parliamentary Research Service (EPRS), Magdalena Pasikowska-Schnass: Access to cultural life for people with disabilities (2019) <[https://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:qz57Aulb0EgJ:https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2019/644200/EPRS_BRI\(2019\)644200_EN.pdf+&cd=1&hl=el&ct=clnk&gl=gr#2](https://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:qz57Aulb0EgJ:https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2019/644200/EPRS_BRI(2019)644200_EN.pdf+&cd=1&hl=el&ct=clnk&gl=gr#2)> (Προσπελάστηκε: 14/2/2021)

περιορισμό στην δραστηριότητα τους. Επομένως, όταν αναφερόμαστε στα ΑμεΑ, ομιλούμε αναντίρρητα για τη μεγαλύτερη «μειονότητα» του πλανήτη μας.

5.2 Προηγούμενες έρευνες

Τα παραπάνω καταδεικνύουν ότι βρισκόμαστε μπροστά σε μια από τις σημαντικότερες κοινωνικές και ταυτόχρονα οικονομικές προκλήσεις του 21ου αιώνα για τις ευρωπαϊκές κοινωνίες και στο πλαίσιο αυτής της τάσης εμπίπτει και το κρίσιμο θέμα της πρόσβασης των ατόμων με αναπηρία στον Πολιτισμό. Στη χώρα μας, σε ακαδημαϊκό επίπεδο, τα τελευταία χρόνια έχει εκπονηθεί μεγάλος αριθμός περιπτώσιολογικών μελετών, οι οποίες καλύπτουν διαφορετικές πτυχές του φαινομένου μεν, ωστόσο σε συντριπτικό βαθμό στοχεύουν να υπογραμμίσουν τα πλεονεκτήματα της πραγματικής και ουσιαστικής δυνατότητας συμμετοχής των ανάπηρων ατόμων στην πολιτιστική σφαίρα. Κάποιες εξ αυτών υιοθετούν μια περισσότερο κοινωνιολογική θεώρηση, αναδεικνύοντας τη διασύνδεση αναπηρίας και κοινωνικού αποκλεισμού στο φάσμα της εκπαίδευσης, της εργασίας κ.ά.⁵⁶ Κάποιες άλλες, επικεντρώνονται στην ανάδειξη των θεραπευτικών αποτελεσμάτων των Τεχνών στην αποκατάσταση ατόμων με αναπηρία και στη βελτίωση της καθημερινότητάς τους.⁵⁷ Πολλές, έχουν στον πυρήνα τους τον σύγχρονο ρόλο που καλούνται να διαδραματίσουν τα μουσεία, ως βασικά πολιτιστικά κύτταρα, αναδεικνύοντας ειδικότερα τη συμπεριληπτική τους διάσταση.⁵⁸

Εκτός συνόρων, ο κοινωνικός ρόλος του Πολιτισμού βρίσκεται στο επίκεντρο μεγάλου αριθμού ερευνών. Σημαντική κρίνεται η αναφορά στη μεγάλης κλίμακας έρευνα του κορυφαίου συμβουλευτικού και ερευνητικού οργανισμού Comedia, στη Μεγάλη Βρετανία, με αντικείμενο τη διερεύνηση του κοινωνικού αντίκτυπου των

⁵⁶Ενδεικτικά αναφέρονται Κουρτέση, Σπυριδούλα (2013). *Κοινωνικός Αποκλεισμός και Άτομα με Ειδικές Ανάγκες*, ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη. Επίσης, Αθανασάκου, Σπυριδούλα (2012). *Κοινωνικός αποκλεισμός και Άτομα με Ειδικές Ανάγκες*, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Μυτιλήνη.

⁵⁷Ενδεικτικά αναφέρονται: Καραπαναγιώτη, Νίκη (2015). *Ο ρόλος των Τεχνών στην Αποκατάσταση των Ατόμων με Αναπηρία: Μελέτη Περίπτωσης Ίδρυμα Χρόνιων Παθήσεων*, Πτυχιακή Εργασία, ΤΕΙ Καλαμάτας. Επίσης, Στεφανιδάκη, Αριστέα (2013). *Σύγχρονος Χορός και Αναπηρία: Υπό το πρίσμα μιας μικτής ομάδας Χορού*, Διπλωματική Εργασία, ΕΚΠΑ, Αθήνα.

⁵⁸Ενδεικτικά αναφέρονται: Λογαράς, Δημήτρης (2020). *Σύγχρονα μουσεία & η συμβολή τους στην καταπολέμηση των προκαταλήψεων και στερεοτύπων σε βάρος των ατόμων με αναπηρία: διερευνώντας τη στάση και τις προθέσεις του Μουσείου Μπενάκη και τις απόψεις των ακτιβιστών του εθνικού αναπηρικού κινήματος*, ΕΑΠ, Αθήνα. Επίσης, Ιωσηφάκη, Κωνσταντίνα (2020). *Ο ρόλος των Πολιτιστικών Οργανισμών στην πρόσβαση και ενσωμάτωση των ΑμεΑ: Ο Θεραπευτικός ρόλος των Μουσείων στα άτομα με νοητική υστέρηση ως μέσο μάθησης, δημιουργικότητας και ψυχαγωγίας*, ΕΑΠ.

προγραμμάτων τέχνης και την αξιολόγησή του σε βασικούς τομείς ανάπτυξης της τοπικής κοινωνίας. Στην τελική έκθεση για το έργο με τίτλο *Use or Ornament*; (1997), ο Francois Matarasso συνοψίζει και παρουσιάζει τα ευρήματα σχετικά με τις κοινωνικές επιπτώσεις που προκύπτουν από τη συμμετοχή στις τέχνες των τοπικών πληθυσμών. Η έρευνα επιβεβαιώνει ότι σε ατομικό επίπεδο η δημιουργική δραστηριότητα μπορεί να βοηθήσει τους ανθρώπους να αποκτήσουν αυτοεκτίμηση και εμπιστοσύνη. Κυρίως όσον αφορά τις περιθωριοποιημένες ομάδες και εν προκειμένω τα άτομα με αναπηρία, μπορεί να βοηθήσει να αποκτήσουν τον έλεγχο της ζωής τους. Σε κοινωνικό επίπεδο, οι τέχνες επεκτείνοντας τη συμμετοχή στην κοινωνική δραστηριότητα, λειτουργούν προς την αναστροφή παγιωμένων αντιλήψεων, προωθούν την ανοχή και συμβάλλουν σημαντικά στην αντιμετώπιση των σύγχρονων κοινωνικών προκλήσεων. Συνοπτικά καταλήγει ότι η οριακή προσαρμογή των προτεραιοτήτων στην πολιτιστική και κοινωνική πολιτική θα μπορούσε να προσφέρει πραγματικά κοινωνικοοικονομικά οφέλη στους ανθρώπους και τις κοινότητες και συνιστά ένα πλαίσιο για την ανάπτυξη του ρόλου των συμμετοχικών πρωτοβουλιών στη δημόσια πολιτική (Matarasso, 1997).

Σκοπός της παρούσας εργασίας είναι η διερεύνηση της δυναμικής του Πολιτισμού να παράξει κοινωνικά αποτελέσματα. Συγκεκριμένα εστιάζει στους μηχανισμούς με τους οποίους η συμμετοχή ανάπηρων ατόμων στην καλλιτεχνική δραστηριότητα μπορεί να συντελέσει στην κοινωνική ένταξή τους. Επισημαίνεται ότι αν και αναγνωρίζεται η συνεισφορά των τεχνών στην καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού, εκλείπουν τα αναμφισβήτητα αποδεικτικά στοιχεία για την ακριβή της διάσταση. Βάσει των παραπάνω, πρόθεσή μας σαφώς δεν είναι να δώσουμε οριστικές απαντήσεις, αλλά να ρίξουμε λίγο φως στις ανεξερεύνητες πτυχές της δημιουργικής διαδικασίας, αναζητώντας το τι μπορούν να κάνουν οι Τέχνες για την κοινωνία. Ταυτόχρονα δε, να ενθαρρύνουμε την πιο επίκαιρη από ποτέ συζήτηση που αφορά τα ανάπηρα άτομα και την αποδοχή του δικαιώματος στη διαφορά.

5.3 Μεθοδολογία έρευνας

Η απάντηση στο υπό εξέταση θέμα μπορεί να φαντάζει προφανής, ωστόσο πρόκειται για ένα σύνθετο και ταυτόχρονα δυναμικό κοινωνικό φαινόμενο, για την αξιολόγηση του οποίου δε διαθέτουμε ικανή γνώση. Αναντίρρητα δεχόμαστε όμως, ότι τα ποσοτικά δεδομένα και οι στατιστικές αναλύσεις δεν επαρκούν για την ευρύτερη

σύλληψή του, εφόσον έτσι παραγνωρίζονται η μοναδικότητα της ανθρώπινης ύπαρξης μέσα στα εκάστοτε χωρο-χρονικά, κοινωνικά και πολιτισμικά πλαίσια. Αспаζόμενοι τη θέση του Bhaskar (1970:30), ο οποίος εμφατικά αναφέρει ότι όπως είναι αδύνατον κάποιος «να πάρει συνέντευξη από ένα γονίδιο» έτσι δεν είναι δυνατόν και «να προσδιορίσει κανείς πειραματικά τα αίτια της Γαλλικής Επανάστασης» (στο Robson, 2007:41), στο ερευνητικό μέρος της εργασίας προκρίνουμε μεθοδολογικά την ποιοτική έρευνα, εξαιτίας της δυνατότητάς της να δίνει βήμα στα υποκείμενα που απαρτίζουν την ομάδα ενδιαφέροντος –εν προκειμένω στους ανάπηρους καλλιτέχνες– να εκφραστούν με άμεσο τρόπο. Αυτό μας επιτρέπει να διεισδύσουμε στα δικά τους προσωπικά νοήματα για να κατανοήσουμε τα βιώματα και τις εμπειρίες τους μέσα από την ενασχόληση με την πολιτιστική δραστηριότητα (Ισαρη, Πουρκός, 2015:9-13).

Θέση της παρούσας εργασίας είναι ότι η αναπηρία αποτελεί προϊόν κοινωνικής κατασκευής, νοηματοδοτείται δηλαδή ανάλογα με την ανταπόκριση της κοινωνίας στα ανάπηρα άτομα. Κατανοώντας επομένως την αναπηρία βάσει του κοινωνικού μοντέλου, αυτή δεν προσλαμβάνεται ως ελάττωμα αλλά ως διάσταση της ανθρώπινης ποικιλομορφίας (Creswell, 2013:34). Επιπλέον, εφόσον θεωρούμε αδιαπραγμάτευτη την πολυπλοκότητα των ποικίλων εννοιών που αναπτύξαμε στο θεωρητικό μέρος της εργασίας (αναπηρία, κοινωνικός αποκλεισμός, πολιτισμός), δεχόμαστε ότι αυτές δεν αποτυπώνονται απλά στα άτομα, αλλά διαμορφώνονται μέσω της αλληλεπίδρασης με τους άλλους και μέσω των εκάστοτε ιστορικών και πολιτιστικών κανόνων. Επομένως, υιοθετώντας το πλαίσιο της ερμηνευτικής ερευνητικής προσέγγισης στόχος της έρευνας είναι να βασιστεί όσο το δυνατόν περισσότερο στις υποκειμενικές οπτικές των συμμετεχόντων για το υπό διερεύνηση φαινόμενο, για να επιχειρήσουμε στη συνέχεια να διεισδύσουμε στον τρόπο με τον οποίο βιώνουν την κοινωνική τους κατάσταση και νοηματοδοτούν τη δράση τους και ακολούθως να αναπτύξουμε επαγωγικά λογικούς συλλογισμούς και να διατυπώσουμε ένα εμπειρικά εμπεδωμένο συμπέρασμα, εδραιωμένο στη δικαιωματική εφαρμογή του κοινωνικού μοντέλου αναπηρίας (βλ ενότητα 1.3).

5.4 Σκοπός και Ερωτήματα της Έρευνας

Όπως ήδη έχουμε αναφέρει, ως σκοπό της εργασίας θέτουμε τη διερεύνηση των κοινωνικών προεκτάσεων του Πολιτισμού που απορρέουν ειδικότερα από την

πρόσβαση και συμμετοχή των ατόμων με αναπηρία σε πολιτιστικά αγαθά, όπως τα εικαστικά, το θέατρο και ο χορός και την καταγραφή της υφιστάμενης κατάστασης στην ελληνική πραγματικότητα. Κυρίως ελέγχεται η δυνατότητα του Πολιτισμού να συμβάλλει έμπρακτα στην άρση του κοινωνικού αποκλεισμού και στην ισότιμη εκπροσώπηση των ΑμεΑ στην πολιτιστική ζωή της κοινότητας. Στο πλαίσιο αυτό, η υπόθεση που διατυπώνεται και αποτελεί πεποίθησή μας, είναι ότι η πολιτιστική αναβάθμιση της ζωής των ΑμεΑ αποτελεί αναγκαιότητα για την επίτευξη κοινωνικής συνοχής αλλά και ευρύτερα, για τον εμπλουτισμό της κοινωνίας.

Ακολούθως, για την προσέγγιση του υπό μελέτη φαινομένου τα ερωτήματα που δημιουργούνται και χρήζουν διερεύνησης είναι τα εξής:

1. Απολαμβάνουν τα ανάπηρα άτομα το δικαίωμά τους να συμμετέχουν ισότιμα στην πολιτιστική ζωή της κοινότητας και να χαίρονται τις καλές τέχνες;
2. Πως αντιλαμβάνονται τα ίδια τα άτομα με αναπηρία τη θεραπευτική λειτουργία της τέχνης;
3. Πως μπορεί σύμφωνα με τα ανάπηρα άτομα ο Πολιτισμός να βοηθήσει στην ισότιμή ένταξή τους στον κοινωνικό ιστό;
4. Εξασφαλίζεται στην πράξη η προσβασιμότητα των ΑμεΑ ως η πλέον απαραίτητη συνθήκη για την ομαλή συμπερίληψή τους στον κοινωνικό ιστό; Τι ισχύει ειδικότερα με την προσβασιμότητα στα πολιτιστικά αγαθά;
5. Πως αντιλαμβάνονται οι ανάπηροι καλλιτέχνες ότι το κοινό αντιμετωπίζει τη διαφορετικότητα με φίλτρο τη δική τους πολιτιστική δραστηριότητά και ποια πιστεύουν είναι η αξία της δικής τους παρουσίας για την ίδια την κοινωνία;
6. Μπορεί να αρθεί ο κοινωνικός αποκλεισμός με μέσο τον Πολιτισμό; Με ποιον τρόπο;

5.5 Εργαλεία και τεχνικές της ποιοτικής έρευνας

Ως εργαλείο για τη συλλογή του πραγματολογικού υλικού επιλέχθηκε –όπως θα αιτιολογήσουμε ακολούθως– η συνέντευξη μέσω email, δηλαδή η ηλεκτρονική αποστολή ερωτηματολογίων, τα οποία κατά κανόνα περιελάμβαναν ερωτήσεις ανοικτού τύπου. Το δείγμα της έρευνας αποτελούν πέντε άτομα με αναπηρία, τα οποία εμπλέκονται ενεργά και συστηματικά στη δημιουργική διαδικασία. Πρόκειται

για καταξιωμένους επαγγελματίες ανάπηρους καλλιτέχνες που διακρίνονται στο πεδίο που δραστηριοποιούνται. Θεωρούμε ότι αποτελούν αυτό το οποίο ο Patton (2002:230) αναφέρει ως περιπτώσεις πλούσιες σε πληροφορία (information-rich cases), δηλαδή περιπτώσεις από τις οποίες μπορούμε να αντλήσουμε στοιχεία σε βάθος σχετικά με τα υπό διερεύνηση ερωτήματα. Η επιλογή αφορά επομένως μικρό αριθμό, ωστόσο εφόσον δεν μας ενδιαφέρει η στατιστική του αντιπροσωπευτικότητας αλλά η αποκάλυψη της ιδιαιτερότητας και η πληρέστερη κατανόηση εξατομικευμένων εμπειριών από τη σκοπιά των ανάπηρων ατόμων που δραστηριοποιούνται καλλιτεχνικά, το δεδομένο δείγμα κρίνεται ικανό να προσφέρει επαρκείς πληροφορίες για το υπό έρευνα φαινόμενο (Ισαρη, Πουρκός, 2015:35,85; Μαντζούκας, 2007:237).

5.5.1 Κριτήρια επιλογής πληροφορητών

Αναφορικά με τη δειγματοληπτική κρίση (Patton, 2002:230; Χαλικιάς και συν., 2015:40), η εστίαση με γεωγραφικά κριτήρια επικεντρώθηκε στην ευρύτερη περιοχή των Αθηνών, εφόσον η αναζήτηση στο διαδίκτυο κατέδειξε ότι υπερέχει σε δράσεις συγκριτικά με την υπόλοιπη χώρα. Συγκεκριμένα, όσον αφορά το θέατρο, ενώ έχει συσταθεί ικανός αριθμός θεατρικών εργαστηρίων για άτομα με αναπηρία σε πολλές πρωτεύουσες νομών, τα περισσότερα λειτουργούν στο πλαίσιο συλλόγων ΑμεΑ, οι οποίοι, μεταξύ άλλων εκδηλώσεων, ανεβάζουν και παραστάσεις.⁵⁹ Εξαιρεση αποτελούν τα Ιωάννινα, όπου δραστηριοποιείται το ΔΗΠΕΘΕ Ιωαννίνων, το οποίο το 2018 σύστησε τη δική του ομάδα διαφορετικότητας με τη συμμετοχή ανάπηρων και μη ανάπηρων ηθοποιών.⁶⁰ Επίσης, στη Θεσσαλονίκη λειτουργούν το θέατρο «Τεχνουργείο»⁶¹ στο οποίο εντάσσεται και τμήμα ΑμεΑ, καθώς και η θεατρική

⁵⁹Ενδεικτικά αναφέρονται η Θεατρική Ομάδα ΑμεΑ Έβρου <https://www.alexpolisonline.com/2011/05/blog-post_3676.html> (Προσπελάστηκε: 13/2/2021), η θεατρική ομάδα του Κέντρου Ειδικών Παιδιών Ζωοδόχος Πηγή, Ηρακλείου Κρήτης <<https://zoodohos.com/index.php/enhmerwsh>>, (Προσπελάστηκε: 13/2/2021) κ.ά.

⁶⁰Δημοτικό Περιφερειακό Θέατρο Ιωαννίνων: Όλοι διαφορετικοί, όλοι μοναδικοί, όλοι ίσοι απέναντι στην τέχνη <<https://www.dipetheioannina.eu/%cf%8c%ce%bb%ce%bf%ce%b9-%ce%b4%ce%b9%ce%b1%cf%86%ce%bf%cf%81%ce%b5%cf%84%ce%b9%ce%ba%ce%bf%ce%af-%cf%8c%ce%bb%ce%bf%ce%b9-%ce%bc%ce%bf%ce%bd%ce%b1%ce%b4%ce%b9%ce%ba%ce%bf%ce%af-%cf%8c%ce%bb%ce%bf/>> (Προσπελάστηκε: 13/2/2021)

⁶¹Θεατρικό Εργαστήρι «Τεχνουργείο» <https://www.facebook.com/%CE%98%CE%B5%CE%B1%CF%84%CF%81%CE%B9%CE%BA%CF%8C-%CE%B5%CF%81%CE%B3%CE%B1%CF%83%CF%84%CE%AE%CF%81%CE%B9-%CE%A4%CE%B5%CF%87%CE%BD%CE%BF%CF%85%CF%81%CE%B3%CE%B5%CE%AF%CE%BF-1279671248811779/?ref=page_internal> (Προσπελάστηκε: 13/2/2021)

ομάδα «Εν δυνάμει» που συστάθηκε εξαρχής με σκοπό την ισότιμη ένταξη των ανάπηρων ατόμων στην κοινωνία.⁶² Μνεία επιβάλλεται και στη μη κερδοσκοπική οργάνωση ΣΜουΘ (Συνεργείο Μουσικού Θεάτρου), μια μακρόβια ομάδα μουσικού θεάτρου στη Λάρισα, η οποία δραστηριοποιείται τόσο σε τοπικό όσο και σε Ευρωπαϊκό επίπεδο, επανεφευρίσκοντας και αναδιαμορφώνοντας δημιουργικά πολιτιστικές εκδηλώσεις και δράσεις, ώστε να γίνονται πρακτικά προσβάσιμες από κάθε άνθρωπο.⁶³ Αντίστοιχη είναι και η εικόνα που παρουσιάζει η Περιφέρεια και στο χώρο του χορού και της εικαστικής δημιουργίας, όπου λαμβάνουν χώρα ποικίλες δράσεις στα πλαίσια συλλόγων ΑμεΑ, στοχευμένες κυρίως στα θεραπευτικά αποτελέσματα της καλλιτεχνικής ενασχόλησης στα ανάπηρα άτομα.⁶⁴

Στον αντίποδα, η δραστηριότητα συμπεριληπτικών ομάδων και ανεξάρτητων καλλιτεχνών που παρουσιάζεται στην Αθήνα είναι σημαντικά υψηλότερη. Αναφερόμαστε στην πολύχρονη πορεία του Πανελλαδικού Συνδέσμου Παραπληγικών και Κινητικά Ανάπηρων, στους κόλπους του οποίου από τις αρχές της δεκαετίας του 1990 δραστηριοποιούνται θεατρική ομάδα που έχει πραγματοποιήσει με επιτυχία μεγάλο αριθμό παραστάσεων σε θέατρα όλης της χώρας, τμήμα Χορού με Αναπηρικά Αμαξίδια, με συμμετοχή σε πληθώρα καλλιτεχνικών εκδηλώσεων και Πανελλήνιων, Πανευρωπαϊκών και Παγκόσμιων πρωταθλημάτων, καθώς και τμήματα Ζωγραφικής και Χορωδίας.⁶⁵ Επίσης, αναφερόμαστε στο ιδρυμένο το 1983, Θέατρο Κωφών Ελλάδος και στη Θεατρική Ομάδα Κωφών «Τρελά Χρώματα», στη μεικτή θεατρική ομάδα ARTimeleia και στο Θέατρο Ατόμων με Αναπηρία «ΘΕΑΜΑ», το πρώτο επαγγελματικό θέατρο στην χώρα μας, αποτελούμενο από

⁶²Ομάδα Εν Δυνάμει <<https://www.facebook.com/endnameiensemble/>> (Προσπελάστηκε: 13/2/2021)

⁶³Συνεργείο Μουσικού Θεάτρου <<https://smouth.com/el/profile/>> (Προσπελάστηκε: 13/2/2021)

⁶⁴Δυναμική είναι η δράση της Καλλιτεχνικής Ομάδας της Μαρίας Καραπαναγιώτη «Δρυάδες εν Πλω» στην Καρδίτσα, η οποία μεταξύ άλλων διοργανώνει Φεστιβάλ Χορού Αναπηρίας με πανελλήνια απήχηση <<https://www.dryadesenplo.gr/3d-ijfd/>> (Προσπελάστηκε: 13/2/2021), αλλά και του πειραματικού σχήματος “Dance and the Mind”, με έδρα τη Θεσσαλονίκη <<https://www.facebook.com/groups/127213630694971/?ref=share>> (Προσπελάστηκε: 13/2/2021). Επίσης, το Κέντρο ΑμεΑ «Ο Σωτήρ» στη Θεσσαλονίκη <<https://www.kentroameasotir.gr/%CE%B1%CE%BD%CE%B1%CE%BA%CE%BF%CE%B9%CE%BD%CF%8E%CF%83%CE%B5%CE%B9%CF%82/%CE%BD%CE%AD%CE%B1/dance-ability-teacher-training-%CF%80%CE%B9%CF%83%CF%84%CE%BF%CF%80%CE%BF%CE%B9%CE%B7%CE%BC%CE%B5%CE%BD%CE%BF-%CE%B5%CE%BA%CF%80%CE%B1%CE%B9%CE%B4%CE%B5%CF%85%CF%84%CE%B9%CE%BA%CE%BF-%CF%80%CF%81%CE%BF%CE%B3%CF%81%CE%B1%CE%BC%CE%BC%CE%B1-%CF%83%CF%84%CE%BF-%CF%87%CE%BF%CF%81%CE%BF-%CE%BA%CE%B1%CE%B9-%CE%B1%CE%BD%CE%B1%CF%80%CE%B7%CF%81%CE%B9%CE%B1.html>> (Προσπελάστηκε: 13/2/2021), Σώμα Φύλων ΑμεΑ «Δράση για το Κάτι Άλλο» <<https://www.facebook.com/sfa.drasiyatokatiallo>> (Προσπελάστηκε: 13/2/2021) κ.ά.

⁶⁵Πανελλαδικός Σύλλογος Παραπληγικών και Κινητικά Ανάπηρων <<https://pasipka.gr/parastaseis/>> (Προσπελάστηκε: 13/2/2021)

ανάπηρους ηθοποιούς στην κύρια σύνθεσή του. Ο ιδρυτής του, Β. Οικονόμου, συνέβαλε καθοριστικά στην άρση της προϋπόθεσης της αρτιμέλειας (ΠΔ 370/1983, Άρθρο 8, παρ. γ') ως βασικό κριτήριο, θεσπισμένο από το Υπουργείο Πολιτισμού για την εισαγωγή στις Ανώτερες Σχολές Δραματικής Τέχνης. Φιλοδοξία του αποτελεί και η ίδρυση της πρώτης Ανώτερης Σχολής Δραματικής Τέχνης για άτομα με και χωρίς αναπηρία.⁶⁶ Ακολούθως αναφέρουμε τις συμπεριληπτικές και επίσης επαγγελματικές χορευτικές ομάδες «Δαγίπολη» και «Έξις» και την άρτι αφιχθείσα στη χώρα μας ομάδα “The Theatre enCorps Collectif”, συνυπεύθυνη για την οποία είναι και η χορογράφος/περφόρμερ Ντέμι Παπαθανασίου, η πρώτη επαγγελματίας χορεύτρια με κινητική αναπηρία στην Ελλάδα με πτυχίο χορού. Πρωτεργάτης στην ανάδειξη ισότιμων ευκαιριών στις Τέχνες και στον Πολιτισμό για τα άτομα με αναπηρία υπήρξε ο γνωστός για το κοινωνικό του έργο φορέας “ARTOGETHER”, μετεξέλιξη του οργανισμού “Very Special Arts Hellas”.⁶⁷ Επίσης, το ελληνικό μέλος της «Διεθνούς Ένωσης Καλλιτεχνών που ζωγραφίζουν με το Στόμα και το Πόδι», η ΖΩΣΠΙ, μέσω της οποίας δραστηριοποιούνται επαγγελματικά άτομα που δεν μπορούν να χρησιμοποιήσουν τα χέρια τους και έχουν μάθει να κρατάνε το πινέλο με το στόμα ή το πόδι, με στόχο να καθίστανται οικονομικά ανεξάρτητα.⁶⁸ Στη διάρκεια της τελευταίας δεκαετίας, άξια αναφοράς κρίνεται η ολοένα αυξανόμενη παρουσία της ιδιωτικής πρωτοβουλίας, με τη σημαντικότερη συνεισφορά ιδρυμάτων και οργανισμών στη συμπερίληψη, την ανάδειξη του έργου των ανάπηρων καλλιτεχνών και εν γένει την προάσπιση του καθολικού δικαιώματος πρόσβασης και συμμετοχής όλων στις τέχνες και στον Πολιτισμό, με πλέον χαρακτηριστική την περίπτωση της Στέγης του Ιδρύματος Ωνάση, που έθεσε την αναπηρία στην κορυφή της ατζέντας της.⁶⁹

5.5.2 Διαδικασία συλλογής δεδομένων

Εν προκειμένω, αναφορικά με το δείγμα, το οποίο επιλέχθηκε σκόπιμα (purposive sampling), με κριτήριο τη μακροχρόνια συνδιαλλαγή των συμμετεχόντων με την Τέχνη, επομένως τη γνώση και εμπειρία τους να απαντήσουν εμπειριστατώμενα στα

⁶⁶Περισσότερες πληροφορίες στην ιστοσελίδα <<https://theamatheater.gr/theama/>> (Προσπελάστηκε: 13/2/2021)

⁶⁷British Council: Disability Arts International <<https://www.disabilityartsinternational.org/resources/greece-country-profile/>> (Προσπελάστηκε: 13/2/2021)

⁶⁸Ζωγραφική με το στόμα και το Πόδι <<https://zosp.gr/>> (Προσπελάστηκε: 13/2/2021)

⁶⁹British Council: Disability Arts International <<https://www.disabilityartsinternational.org/resources/greece-country-profile/>> (Προσπελάστηκε: 13/2/2021)

κεντρικά ερευνητικά ερωτήματα του παρόντος πονήματος, αφού ενημερώθηκαν επαρκώς, προφορικά⁷⁰ και γραπτά, σχετικά με τον σκοπό της έρευνας, συναίνεσαν ελεύθερα να συμμετάσχουν εθελοντικά (informed consent) (Μαντζούκας, 2007:241). Η προστασία της ταυτότητας των συμμετεχόντων⁷¹ και ο σεβασμός του δικαιώματός τους να μην αποκαλυφθούν προσωπικές τους πληροφορίες ώστε να διασφαλιστεί η ανωνυμία τους έκαναν μονόδρομο τη χρήση ψευδωνύμου και σε κάποιες περιπτώσεις τη σκόπιμη απόκρυψη στοιχείων των συνεντεύξεων που θα μπορούσαν να οδηγήσουν στην αναγνώρισή τους (Ισαρη, Πουρκός, 2015:88-90). Όπως φαίνεται στον Πίνακα 1 που ακολουθεί, οι συμμετέχοντες αναφέρονται ως Πληροφορητές 1,2,3,4 και 5, ενώ επιπλέον δίνονται βασικά δημογραφικά χαρακτηριστικά τους και κάποια επιπλέον στοιχεία για αυτούς:

⁷⁰Η εικαστικός με αναπηρία, της οποίας η βλάβη είναι αισθητηριακή και συγκεκριμένα η κώφωση, ενημερώθηκε μόνον γραπτά.

⁷¹Οι τέσσερις εκ των πέντε πληροφορητών δήλωσαν ότι επιθυμούν να διατηρηθεί η ανωνυμία τους και στο πλαίσιο της ίσης μεταχείρισης προκρίθηκε η διατήρηση της ανωνυμίας και του πέμπτου πληροφορητή.

Δημογραφικά Στοιχεία Συμμετεχόντων								
Ψευδώνυμο	Φύλο	Ηλικία	Λειτουργική Βλάβη	Είδος αναπηρίας	Εκπαίδευση	Τέχνη	Επαγγελματική Ιδιότητα	Έναρξη ενασχόλησης με την Τέχνη
Πληροφ. 1	Ανδρας	40	Κινητική αναπηρία / Απώλεια όρασης στον ένα εκ των δύο οφθαλμών	Εν γενετής	Ανώτατη	Θέατρο	Ηθοποιός, Σκηνοθέτης, Εκπαιδευτής υποκριτικής	14 ετών (τα τελευταία 21 χρόνια επαγγελματικά)
Πληροφ. 2	Ανδρας	49	Κινητική αναπηρία	Επίκτητη	Ανώτερη	Θέατρο	Ηθοποιός	32 ετών
Πληροφ. 3	Ανδρας	48	Κινητική αναπηρία	Επίκτητη	Ανώτατη	Χορό	Χορευτής (σύγχρονος χορός)	18 ετών
Πληροφ. 4	Γυναίκα	42	Αισθητηριακή αναπηρία (Κώφωση)	Εκ γενετής	Ανώτατη	Εικαστικά	Εικαστικά	Παιδική ηλικία
Πληροφ. 5	Ανδρας	61	Κινητική αναπηρία	Επίκτητη	Ανώτατη	Ζωγραφική	Ζωγράφος	Παιδική ηλικία (τα τελευταία 22 χρόνια επαγγελματικά)

Πίνακας 1: Δημογραφικά Στοιχεία Συμμετεχόντων

Εν ολίγοις, το δείγμα αφορά τρεις άνδρες με κινητική αναπηρία, έναν άνδρα με κινητική και αισθητηριακή αναπηρία (απώλεια όρασης στον ένα οφθαλμό) και μία γυναίκα με αισθητηριακή αναπηρία (κώφωση), όλοι με μακρά πορεία στο χώρο του Πολιτισμού. Επισημαίνουμε ότι στις τρεις περιπτώσεις από τις πέντε η αναπηρία δεν αποτελεί μια εκ γενετής συνθήκη παρά είναι επίκτητη, προκύπτει δηλαδή σε κάποιο επόμενο στάδιο της ζωής, επομένως το συγκεκριμένο δείγμα επιβεβαιώνει την αρχική εκτίμηση ότι η αναπηρία δυνητικά μπορεί να μας αγγίξει όλους οποιαδήποτε στιγμή της ζωής μας, μόνιμα ή προσωρινά.

5.5.3 Προβλήματα κατά την εκπόνηση της έρευνας

Προηγουμένως αναφέραμε ότι η ποιοτική έρευνα βασίζεται σε μεθόδους παραγωγής δεδομένων ενταγμένων στο πλαίσιο της «πραγματικής ζωής» (Ισαρη, Πουρκός, 2015:87), επομένως επηρεάζεται από τις εκάστοτε συνθήκες. Σημειώνεται λοιπόν, ότι κατά τη χρονική περίοδο εκπόνησης της εργασίας, η πανδημία του Covid-19 που βρισκόταν σε πλήρη εξέλιξη, σε συνδυασμό με τα μέτρα που ελήφθησαν για τον περιορισμό της, παρεμπόδισαν τόσο τη δυνατότητα αξιοποίησης του εργαλείου της επιτόπιας παρατήρησης στο περιβάλλον που δραστηριοποιούνται καλλιτεχνικά οι συμμετέχοντες για τη διαμόρφωση μιας πληρέστερης εικόνας, όσο και τη διαδικασία των δια ζώσης ημι-δομημένων συνεντεύξεων. Αντ' αυτών και με τη σύμφωνη γνώμη των πληροφορητών, επιλέχθηκε η ηλεκτρονική συνέντευξη (Opdenakker, 2006), η οποία ωστόσο δεν επέτρεψε τη διαδραστική επικοινωνία μαζί τους και την εξίσου σημαντική συλλογή πολυτροπικών δεδομένων (λεκτικά, οπτικά κ.ά.). Επίσης, δεν ήταν δυνατή η τροποποίηση του αρχικού σκελετού των ερωτήσεων βάσει των αναδυόμενων ευρημάτων και ο εμπλουτισμός ή η αποσαφήνιση των απαντήσεων στις περιπτώσεις που αυτό κρίνονταν απαραίτητο (Ισαρη, Πουρκός, 2015:42,89,115, Τσιώλης, 2018:99). Σε αντιστάθμιση των μειονεκτημάτων, η προκειμένη μέθοδος συλλογής δεδομένων (συνέντευξη μέσω e-mail) έδωσε τον απαραίτητο χρόνο στους συμμετέχοντες να προβληματιστούν και να απαντήσουν απρόσκοπτα στα ερωτήματα που τέθηκαν (Opdenakker, 2006), ενώ παράλληλα επέτρεψε την αποτύπωση των υποκειμενικών εμπειριών και πεποιθήσεών τους χωρίς να επηρεάζονται συνειδητά ή ασυνείδητα από την ερευνήτρια ή να καθοδηγούνται οι απαντήσεις τους από αυτή (Μαντζούκας, 2007:242; Opdenakker, 2006).

6. Ανάλυση ποιοτικών δεδομένων έρευνας

6.1 Στάδια ανάλυσης των δεδομένων της έρευνας

Αναφορικά με τον τρόπο προσέγγισης και ανάλυσης του γραπτού υλικού που αντλήθηκε από τις συνεντεύξεις, επιλέχθηκε η θεματική επεξεργασία των δεδομένων, εξαιτίας ακριβώς της ευελιξίας την οποία προσφέρει η συγκεκριμένη διαδικασία. Εκκινώντας από την κωδικοποίηση των απαντήσεων των πέντε πληροφορητών και την ταξινόμησή τους σε τέσσερις βασικές θεματικές κατηγορίες, μεταβήκαμε στην αντιπαραβολή και σύγκριση των δεδομένων που συλλέχθηκαν για τον εντοπισμό κοινών τόπων και αποκλίσεων μεταξύ τους (Τσιώλης, 2018:97-110), ενώ παράλληλα ελέγχονταν η διασύνδεση των απαντήσεων με τη συνοψισθείσα βιβλιογραφική γνώση (Μαντζούκας, 2007:239).

Όσον αφορά το ερωτηματολόγιο το οποίο κλήθηκαν να απαντήσουν οι πέντε ανάπηροι επαγγελματίες του Πολιτισμού και παρατίθεται στο τέλος της εργασίας ως Παράρτημα, πλέον των στοιχειωδών δημογραφικών στοιχείων που ζητήθηκαν εισαγωγικά και των πρώτων δύο ερωτήσεων που είχαν κυρίως χαρακτήρα μιας πρώτης γνωριμίας μαζί τους και με τη μορφή Τέχνης στην οποία δραστηριοποιούνται, την επαγγελματική ή ερασιτεχνική σχέση με αυτή καθώς και το πόσα χρόνια μετρά η δεδομένη ενασχόληση, οι υπόλοιπες ήταν γενικές, ανοικτές ερωτήσεις και έχρηζαν περαιτέρω ανάπτυξης.

Εν προκειμένω, βάσει των κεντρικών ερευνητικών ερωτημάτων που τέθηκαν στην ενότητα 5.4, και των εμπειρικών δεδομένων που αντλήθηκαν από τους πληροφορητές, αναγνωρίζουμε τέσσερις θεματικές περιοχές/κατηγορίες, ως εξής:

1. Θεραπευτική λειτουργία της Τέχνης
2. Ζητήματα προσβασιμότητας
3. Ενταξιακή διάσταση του Πολιτισμού
4. Ανθρώπινα Δικαιώματα

Στον Πίνακα 2, παρουσιάζεται η αντιστοίχιση των ερευνητικών ερωτημάτων με τις απαντήσεις των πληροφορητών και με τις θεματικές κατηγορίες, ως κάτωθι:

A/A	Ερευνητικό Ερώτημα	Ερώτηση Συνέντευξης	Θεματική Κατηγορία
1.	Απολαμβάνουν τα ανάπηρα άτομα το δικαίωμά τους να συμμετέχουν ισότιμα στην πολιτιστική ζωή της κοινότητας και να χαίρονται τις καλές τέχνες;	4, 7, 18, 15, 16	Ανθρώπινα Δικαιώματα
2.	Αναγνωρίζουν τα ίδια τα άτομα με αναπηρία τη θεραπευτική λειτουργία της τέχνης; Πως την αντιλαμβάνονται;	3, 5, 6, 7	Θεραπευτική Λειτουργία της Τέχνης
3.	Πως μπορεί σύμφωνα με τα ανάπηρα άτομα ο Πολιτισμός να βοηθήσει στην ισότιμη ένταξή τους στον κοινωνικό ιστό;	5, 6, 7, 8, 9, 10	Ενταξιακή Διάσταση του Πολιτισμού
4.	Εξασφαλίζεται στην πράξη η προσβασιμότητα των ΑμεΑ ως η πλέον απαραίτητη συνθήκη για την ομαλή συμπερίληψή τους στον κοινωνικό ιστό; Τι ισχύει ειδικότερα με την προσβασιμότητα στα πολιτιστικά αγαθά;	4, 12, 13, 14, 15	Ζητήματα Προσβασιμότητας
5.	Πως αντιλαμβάνονται οι ανάπηροι καλλιτέχνες ότι το κοινό αντιμετωπίζει τη διαφορετικότητα με φίλτρο τη δική τους πολιτιστική δραστηριότητά και ποια πιστεύουν είναι η αξία της δικής τους παρουσίας για την ίδια την κοινωνία;	4, 11	Ενταξιακή Διάσταση του Πολιτισμού
7.	Μπορεί να αρθεί ο κοινωνικός αποκλεισμός με μέσο τον Πολιτισμό; Με ποιον τρόπο;	17, 18, 19	Ενταξιακή Διάσταση του Πολιτισμού

Πίνακας 2

Αντιστοίχιση των θεματικών κατηγοριών με τα ερευνητικά ερωτήματα και τις ερωτήσεις της συνέντευξης

6.2 Θεματική επεξεργασία των δεδομένων

6.2.1 Θεραπευτική Λειτουργία της Τέχνης

Αναζητώντας τη θεραπευτική διάσταση των Τεχνών υπό το πρίσμα των ίδιων των ανάπηρων καλλιτεχνών, οι πληροφορητές σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό αναγνωρίζουν ευεργετικά οφέλη από την καλλιτεχνική δραστηριότητά τους. Τα οφέλη κυρίως ανάγονται στην απόκτηση καλύτερης επαφής με το σώμα και επομένως στην καλλιέργεια της αυτοαντίληψης, στην αυτοέκφραση, στη βελτίωση της διαπροσωπικής επικοινωνίας με μέσο την έκθεση στο κοινό αλλά και τη συνεργασία με τους άλλους, στην αύξηση της εμπιστοσύνης και τη δημιουργία αυθεντικών σχέσεων.

Στην περίπτωση του Πληροφορητή 2, η δημιουργική διαδικασία συντέλεσε καθοριστικά στην αλλαγή του τρόπου σκέψης του και στην πρόσληψη τελικά μιας θετικής αντίληψης για την κατάσταση της αναπηρίας. Μάλιστα, η εμπειρία του θεάτρου γίνεται αντιληπτή ως *«μορφή ψυχοθεραπείας»*. Η έμφαση δίνεται στη σημασία των «ρόλων», οι οποίοι επιτρέπουν την εμβάθυνση σε καταστάσεις και συναισθήματα, αποκαλύπτοντας *«...μια άποψη για τη ζωή που ίσως να μη μπορούσαμε να διαμορφώσουμε εάν δεν ασχολούμασταν με το θέατρο ή με την τέχνη γενικότερα»*. Η δήλωση, επιβεβαιώνει τόσο τον Landy (2007:91-94), ο οποίος υποστηρίζει ότι οι ρόλοι βοηθούν στην αποκάλυψη κρυμμένων πτυχών του εαυτού μας, όσο και τον Κρασανάκη (2004:51-53), κατά τον οποίο οι διαφορετικοί ρόλοι επιτρέπουν στα άτομα να προεκτείνουν τον εαυτό τους και να διευρύνουν τα συναισθήματα και τις εμπειρίες τους.

Ο Πληροφορητής 4, έχοντας καρπωθεί τα αποτελέσματα της εικαστικής θεραπείας από την παιδική ήδη ηλικία, επισημαίνει τα οφέλη που αποκομίζονται τόσο σε ατομικό επίπεδο όσο και στο ευρύτερο κοινωνικό. Σε επίπεδο ατόμου, αυτά αφορούν την αυτοβελτίωσή του και συγκεκριμένα τη βελτίωση των γνωστικών και συναισθηματικών λειτουργιών του, εφόσον μέσω της αυθόρμητης ζωγραφικής *«...είδα περισσότερα πράγματα για τον εαυτό μου και για τους άλλους ανθρώπους»*. Επομένως, τα εικαστικά αποτελώντας μια μορφή γλώσσας διαφορετική από την αυστηρά λεκτική, προσφέρονται για τη συνειδητοποίηση της αναπηρικής κατάστασης και την εξωτερίκευση συναισθημάτων και βιωμάτων που δε μπορούν να εκφραστούν με λέξεις. Συνέπεια της παραπάνω διαδικασίας είναι η ενδυνάμωση τελικά της

προσωπικότητας (Malchiodi, 2005:3), δηλαδή, η αύξηση του σθένους του Εγώ (Τσέργας, 2014:211-212). Ιχνηλατείται στην ανάγκη των πληροφορητών να μεταλαμπαδεύουν την αποκτημένη γνώση τους σε συνανθρώπους τους που βιώνουν παρόμοια προβλήματα, προκειμένου και εκείνοι να γίνουν κοινωνοί της ίδιας εμπειρίας. Η δράση μάλιστα του 1^{ου} Πληροφορητή επικεντρώνεται ακριβώς στη «...μεταλαμπαδέυση γνώσεων αλλά και κινήτρου διεκδίκησης προς τα νέα άτομα προωθώντας εκτός της καλλιτεχνικής αξίας/αξίωσης και τις αξίες της συναντίληψης, συνεκπαίδευσης και συμπερίληψης». Στο ίδιο μήκος κύματος, ο Πληροφορητής 4 καταθέτει την ανάγκη του να βοηθήσει άλλους ανθρώπους να «...εκφράζονται μέσω αυτής [της Τέχνης], να μάθουν νέες τεχνικές, να έχουν καλύτερη επαφή με τον εαυτό τους, ένα απόκτημα παραπάνω προσόντος για το δικό τους μέλλον, μια βοήθεια ακόμα και σε άτομα με βαριές αναπηρίες σε απλές λειτουργίες της καθημερινής τους ζωής (π.χ. βελτίωση των κινητικών τους ικανοτήτων)».

Αναφορικά με τον μη ανάπηρο πληθυσμό, ο ίδιος Πληροφορητής επισημαίνει ότι μέσω της Τέχνης επιθυμεί να δημοσιοποιήσει την εμπειρία της αναπηρίας του και να την επικοινωνήσει στον θεατή προκαλώντας του ένα βίωμα, προκειμένου εκείνος να αντιληφθεί «...πως είναι η θέση μου, πως είναι να έχει κανείς μια αίσθηση λιγότερο [ακοή]». Η δεδομένη θέση συνδέεται με αυτό το οποίο οι Τζανάκης και Τσούρτου (2007:16-19) αναφέρουν ως μετουσίωση της «οδύνης» από ατομική σε συλλογική, με βασικό μέσο αυτοέκφρασης του πάσχοντος υποκειμένου την καλλιτεχνική δημιουργία. Σύμφωνα με τον Καλλέργη (2007:319-320), συνέπεια του μηχανισμού αυτού της μετουσίωσης είναι η συναισθηματική εκτόνωση μέσω της δημιουργικής μετατροπής των συναισθημάτων σε πολιτιστικά προϊόντα, τα οποία διοχετεύονται στην κοινωνία και προσφέρονται στους συνανθρώπους.

Σε μεγάλο βαθμό και οι πέντε πληροφορητές δέχονται ότι η δημιουργική διαδικασία, παράλληλα με τον ψυχαγωγικό της χαρακτήρα, λειτουργεί προς την κατεύθυνση της προσωπικής τους ολοκλήρωσης. Ωστόσο, ο πέμπτος πληροφορητής διαφοροποιείται εφόσον θεωρεί λιγότερο από τους υπόλοιπους ότι οι Τέχνες δρουν θεραπευτικά, εντοπίζοντας την καθαρτήρια δράση τους [της ζωγραφικής εν προκειμένω] αποκλειστικά στην αναζήτηση του υλικού και πνευματικού κάλλους, την αποτύπωση του στον καμβά και τη διαμεσολάβησή του στο κοινό. Οι Barnes και Mercer (2019: 368), ενώ υπερασπίζονται τη συμμετοχή στις τέχνες κατά βάση ως πολιτισμική δράση προκειμένου να εκτεθούν η διάκριση και η προκατάληψη με τις οποίες

αντιμετωπίζονται τα ανάπηρα άτομα, εντούτοις θεωρούν πολύ σπουδαίο το ότι τα άτομα με αναπηρία έχουν το δικαίωμα να δημιουργούν τέχνη, χωρίς αυτό να πρέπει να είναι ξεκάθαρα «πολιτικό». Ακριβώς αυτή την πολιτική ισχύ της τέχνης, περισσότερο μάλλον από τα θεραπευτικά αποτελέσματά της, προκρίνουν, όπως θα δούμε σε επόμενη ενότητα, οι Πληροφορητές 1, 2 και 3, οι οποίοι υπογραμμίζουν τη δυνατότητα των πολιτισμικών αγαθών να «θεραπεύσουν» όχι τόσο τα ίδια τα ανάπηρα άτομα αλλά τις συσσωρευμένες κοινωνικές παρανοήσεις που κατασκευάστηκαν ιστορικά και έκτοτε διαιώνονται (Abbas et al., 2004:8-9).

Πλέον των παραπάνω, και οι πέντε πληροφορητές δίνουν ιδιαίτερη έμφαση στη χειραφετητική διάσταση της ενασχόλησης με την τέχνη. Η περίπτωση δε, του Πληροφορητή 4, ο οποίος δραστηριοποιείται σε ευρύ φάσμα πολιτιστικών και εκπαιδευτικών δραστηριοτήτων (ως καλλιτέχνης, ως εκπαιδευτικός και ως εκπαιδευόμενος, ως συμμετέχοντας σε εκθέσεις και ως συντονιστής εκθέσεων) δικαιώνει τον Matarasso (1997), ο οποίος δέχεται ότι η δημιουργία τέχνης συμβάλλει στην ανάπτυξη κριτικών δεξιοτήτων, οι οποίες σταδιακά καθιστούν τα άτομα πιο δραστήριους και αποτελεσματικούς πολίτες. Επίσης, επιβεβαιώνεται η Μαραθάκη-Αναστασάκη (2007: 521-523), η οποία επεσήμανε ότι τα θεραπευτικά αποτελέσματα από την ενασχόληση με την τέχνη είναι ακόμα πιο θεαματικά στην όταν αυτή ξεκινά στην παιδική ηλικία.

Συμπέρασμα:

[απαντά στο Ερευνητικό Ερώτημα 2]: Οι τέσσερις από τους πέντε πληροφορητές δέχονται κατηγορηματικά ότι η καλλιτεχνική δραστηριότητα λειτουργεί ως όχημα για την εξερεύνηση ασυνείδητων πτυχών της προσωπικότητάς τους και επομένως ως εφαλτήριο αυτογνωσίας και ενδυνάμωσης. Δρα θεραπευτικά στην περίπτωσή τους εφόσον μέσα από το καλλιτεχνικό τους αντικείμενο (εικαστική δημιουργία, χορευτική κίνηση, ρόλος) ξεπερνιούνται οι περιορισμοί της συμβατικής λεκτικής επικοινωνίας και γίνεται εφικτό το να εκφραστούν ελεύθερα και να επικοινωνήσουν, μετουσιώνοντας την πραγματικότητά τους. Ωστόσο, παράλληλα με τη θεραπευτική λειτουργία της τέχνης, οι τρεις πρώτοι πληροφορητές δίνουν ιδιαίτερη έμφαση στην πολιτική δύναμη της Τέχνης για τη «θεραπεία» των κοινωνικών παρανοήσεων και την αποκατάσταση της δικαιοσύνης εις βάρος των ατόμων με αναπηρία. Τέλος, και οι πέντε πληροφορητές συμφώνησαν στη δυνατότητα εν γένει του Πολιτισμού να συμβάλει στη χειραφέτηση των ανάπηρων ατόμων και στην ανάπτυξη κριτικών

δεξιοτήτων, οι οποίες σταδιακά καθιστούν τα άτομα πιο δραστήριους και αποτελεσματικούς πολίτες.

6.2.2 Ζητήματα Προσβασιμότητας

Στο τρίτο κεφάλαιο της εργασίας, θίξαμε την ύψιστη σημασία της ολόπλευρης αντιμετώπισης των ζητημάτων προσβασιμότητας. Η ανάγκη αυτή γίνεται ολοφάνερη από τις απαντήσεις και των πέντε πληροφορητών, οι οποίοι δίνουν έμφαση τόσο στην προσβασιμότητα του δομημένου περιβάλλοντος (προσβάσιμοι δρόμοι, πεζοδρόμια και χώροι αναψυχής, προσβάσιμα κτήρια και μέσα μαζικής μεταφοράς) όσο και στο περιεχόμενο της πληροφορίας (προτείνονται: νοηματική γλώσσα, ακουστική περιγραφή, υποτιτλισμός/υπερτιτλισμός, γραφή Braille, Qr Codes, μεγαλογράμματη γραμματοσειρά σε έντυπο και ηλεκτρονικό υλικό, προσαρμογές του φωτισμού ή των θορύβων [για βλάβες όπως ο αυτισμός]). Ωστόσο, όλοι συμφωνούν ότι τα παραπάνω υφίστανται στην χώρα μας σε πλημμελή βαθμό. Ο Πληροφορητής 2 περιγράφει την καθημερινότητά του ως *«μία περιπέτεια»* απέναντι στα εμπόδια που θα συναντήσει, εφόσον *«... η Ελλάδα δεν είναι δομημένη να συμπεριλάβει ανθρώπους με διαφορετικό κοινωνικό πρότυπο»*. Συμβαίνει δηλαδή αυτό που παρατηρεί η Law (1991:175-176), να αγνοείται η ανθρώπινη ποικιλομορφία στην κατασκευή του περιβάλλοντος, εφόσον τελικά σχεδιάζεται για ένα ιδανικό μοντέλο ανθρώπου, το οποίο στατιστικά αφορά μόνο μια μικρή μειοψηφία. Κοινά είναι τα εμπόδια και για τον Πληροφορητή 5 (προβληματικά πεζοδρόμια, δέντρα που εμποδίζουν τη διέλευση, σταθμευμένα αυτοκίνητα στις ράμπες αλλά και στα πεζοδρόμια), ωστόσο αναγνωρίζει ότι η προσβασιμότητα στη χώρα μας, σε ένα πιο γενικό πλαίσιο, έχει βελτιωθεί μετά το 2004 και την οργάνωση των Ολυμπιακών Αγώνων (κυρίως η προσβασιμότητα στα νέα κτήρια). Ο Πληροφορητής 4 αναφέρεται σε ένα επίκαιρο πρόβλημα και συγκεκριμένα στις δυσκολίες οι οποίες επιτείνονται την περίοδο της πανδημίας. Μιλά για τη χρήση масκών, η οποία δυσχεραίνει ακόμα περισσότερο την επικοινωνία για ένα άτομο με κώφωση (δεν είναι εφικτή η χειλανάγωση), αλλά και για τη δυσκολία επίσκεψης ιστότοπων μουσείων ή παρακολούθησης διαδικτυακών μαθημάτων και συνεδριάσεων, αφού σε εξαιρετικά λίγες περιπτώσεις διατίθεται είτε υποτιτλισμός είτε διερμηνέας (της ελληνικής νοηματικής γλώσσας). Ο Πληροφορητής 3 αναφέρεται συμπληρωματικά στην απουσία εργαλείων που θα βοηθούσαν στην άρση αυτών των εμποδίων. Αναφέρεται στην παροχή και χρήση οπτικών, ακουστικών,

απτικών βοηθημάτων και άλλων υποβοηθητικών τεχνικών και τεχνολογικών συσκευών που χρησιμοποιούνται ώστε να υποστηρίξουν τις λειτουργικές ικανότητες των ΑμεΑ και βάσει της Σύμβασης για τα Δικαιώματα των Ατόμων με Αναπηρία (άρθρο 2 «Ορισμοί», άρθρο 4 «Γενικές Υποχρεώσεις» παρ.1β, στ), η χώρα μας η οποία, όπως αναφέραμε, την έχει προσυπογράψει και κυρώσει με τον ν.4074/2012, έχει την υποχρέωση να εξασφαλίζει στα ανάπηρα άτομα, προκειμένου να αρθούν οι διακρίσεις εις βάρος τους.

Αντίστοιχη είναι η εικόνα που παρουσιάζουν οι πέντε πληροφορητές και για την προσβασιμότητα στα πολιτιστικά αγαθά, είτε αυτή αφορά τα ανάπηρα άτομα ως θεατές είτε ως δημιουργούς του καλλιτεχνικού προϊόντος. Ειδικότερα, οι Πληροφορητές 1 και 2 συμφωνούν ότι αναφορικά με τα θέατρα –τα αθηναϊκά αλλά και της υπόλοιπης χώρας– η προσβασιμότητα κρίνεται περιορισμένη τόσο όσον αφορά τις δομές (πρόσβαση στο χώρο των θεατών, στο χώρο της σκηνης, στα παρασκήνια, στα καμαρίνια, στις τουαλέτες κ.ά.) όσο και στο περιεχόμενο των παραστάσεων: *«...το σύνολο των παραστάσεων δεν είναι φτιαγμένες ώστε να μπορούν να τις παρακολουθήσουν άτομα με αισθητηριακές ή νοητικές βλάβες»*, γεγονός το οποίο επιβεβαιώνει και ο Πληροφορητής 4, η βλάβη του οποίου είναι αισθητηριακή. Ο δεύτερος πληροφορητής αναφέρεται και σε συμπεριφορικά εμπόδια και συγκεκριμένα σε *«...ανεκπαιδευτους σκηνοθέτες σχετικά με τη συμπεριληπτική προσέγγιση της τέχνης ... [ώστε να] μπορέσουν να συνεργαστούν με τον ανάπηρο ηθοποιό»*. Την ίδια εικόνα παρουσιάζει και ο Πληροφορητής 5, ο οποίος μιλά για χώρους πολιτισμού με σημαντικές δυσκολίες προσβασιμότητας (μουσεία, αίθουσες χορού, θεατρικές αίθουσες).

Ανάλογα απαντούν και οι υπόλοιποι πληροφορητές, οι οποίοι καταθέτουν την εμπειρία τους συμφωνώντας κατηγορηματικά ότι κατά κανόνα δεν εξασφαλίζεται η προσβασιμότητα για τα άτομα με αναπηρία και η συμμετοχή τους στα πολιτιστικά αγαθά. Μάλιστα, ο Πληροφορητής 4 αναφέρει ότι *«...υπάρχει αρκετή αδιαφορία και το αίσθημα του «οίκτου» συχνά αποτελεί εμπόδιο»*. Στο σημείο αυτό επανερχόμαστε στη Burchardt (2004:737), η οποία επισήμανε ακριβώς την ανάγκη για τη λήψη κατάλληλου πλέγματος μέτρων, όχι όμως με εν είδει φιλανθρωπίας σε υποτιθέμενους ευγνώμονες δέκτες, παρά εδραιωμένων στα ανθρώπινα δικαιώματα και σχεδιασμένων από τους ίδιους τους χρήστες των υπηρεσιών που βιώνουν τους περιορισμούς.

Ο πέμπτος πληροφορητής μας αναφέρεται στην πρόσβαση στην τέχνη μέσω των μέσων μαζικής ενημέρωσης, ειδικότερα της τηλεόρασης και δη, των κρατικών καναλιών. Ενώ θεωρεί ότι δίνεται ως ένα βαθμό δυνατότητα στα άτομα με αναπηρία να έρθουν σε επαφή με τον πολιτισμό (με προβολές παραστάσεων, εκθέσεων, ελληνικών και ξένων ντοκιμαντέρ εικαστικών κ.ά.), δεν αξιολογεί την προσπάθεια αυτή ωστόσο, ως ικανοποιητική [σ.σ. αναφέρεται σε θεατές με κινητικά προβλήματα, όπως και ο ίδιος και όχι για την προσβασιμότητα των εν λόγω προγραμμάτων⁷² από άτομα με αισθητηριακές ή νοητικές βλάβες].

Στο σημείο αυτό θεωρούμε σημαντικό να σταθούμε στον Πληροφορητή 2, ο οποίος δέχεται ότι «...σε εξαιρετικά σπάνιες περιπτώσεις η Πολιτεία έχει δείξει το ενδιαφέρον της απέναντι στην προσβασιμότητα στην Τέχνη και τις περισσότερες φορές όχι από δική της πρωτοβουλία αλλά από απαίτηση των ανάπηρων καλλιτεχνών ή αντίστοιχων φορέων». Δράττοντας της ευκαιρίας θα αναφερθούμε στο σημαντικό έργο της Κίνησης Ανάπηρων Καλλιτεχνών, μιας ανεξάρτητης συλλογικότητας, η οποία με κύριο οδηγό το κοινωνικό μοντέλο της αναπηρίας (βλ. Ενότητα 1.3), διεκδικεί την επί ίσοις όροις πρόσβαση στα αγαθά της τέχνης και του πολιτισμού για τα άτομα με αναπηρία. Στις δράσεις της Κίνησης Ανάπηρων Καλλιτεχνών, μεταξύ άλλων, συμπεριλαμβάνεται η διανομή προσβάσιμων ταινιών, η επιμέλεια καθολικά προσβάσιμων προβολών, παραστάσεων, συνεδρίων και λοιπών παρεμβάσεων, η διοργάνωση προσβάσιμων φεστιβάλ, καθώς και συνεργασίες της Κίνησης με άλλα Φεστιβάλ, με την ιδιότητα του θεσμικού συνεργάτη (Νύχτες Πρεμιέρας, Athens Open Air Festival, Διεθνές Φεστιβάλ Κινηματογράφου Θεσσαλονίκης κ.ά.) ή του συμβούλου προσβασιμότητας (Μέγαρο Μουσικής Αθηνών, Ολύμπιον, Βοχ, Μουσείο Κινηματογράφου Θεσσαλονίκης κ.ά.).⁷³

Προς επίρρωση όσων αναφέραμε παραπάνω σχετικά με την προσβασιμότητα των ανάπηρων συνανθρώπων μας στα πολιτιστικά αγαθά, ανατρέχουμε στο 4^ο Δελτίο του Παρατηρητηρίου Θεμάτων Αναπηρίας της Ε.Σ.Α.μεΑ., με αντικείμενο τη Συμμετοχή

⁷²Ενδεικτικά αναφέρουμε την περίπτωση πρόσφατης προβολής συγκεκριμένου ντοκιμαντέρ στην ΕΡΤ2, το οποίο αν και έχει καταστεί καθολικά προσβάσιμο για την κινηματογραφική διανομή του (ενδογλωσσικοί υπότιτλοι για κωφούς και βαρήκοους, ακουστική περιγραφή για άτομα τυφλά ή με προβλήματα όρασης), προβλήθηκε τελικά στη μη προσβάσιμη μορφή. Πηγή: Κίνηση Ανάπηρων Καλλιτεχνών <https://www.facebook.com/DisArtMove/posts/1279703012077441:0?_mref=message_bubble> (Προσπελάστηκε: 9/5/2021).

⁷³Κίνηση Ανάπηρων Καλλιτεχνών <https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%9A%CE%AF%CE%BD%CE%B7%CF%83%CE%B7_%CE%91%CE%BD%CE%AC%CF%80%CE%B7%CF%81%CF%89%CE%BD_%CE%9A%CE%B1%CE%BB%CE%BB%CE%B9%CF%84%CE%B5%CF%87%CE%BD%CF%8E%CE%BD> (Προσπελάστηκε: 7/5/2021)

σε Κοινωνικές και Πολιτιστικές Δραστηριότητες.⁷⁴ Σύμφωνα με το Δελτίο, στην Ελλάδα τα ΑμεΑ αντιμετωπίζουν περιορισμένη έως ανύπαρκτη προσβασιμότητα στα πολιτιστικά αγαθά και τις πολιτιστικές υποδομές και το απροσπέλαστο αυτό περιβάλλον αποτελεί βασικό αποτρεπτικό παράγοντα συμμετοχής. Ενδεικτικά, κάποια ευρήματα για τον πληθυσμό των ατόμων με αναπηρία στην Ελλάδα έχουν ως εξής:

- Το 70% των ατόμων με σοβαρή αναπηρία 16-64 ετών δεν είχε καμία καλλιτεχνική ενασχόληση (hobby) τους τελευταίους 12 μήνες. Το αντίστοιχο ποσοστό στον μη ανάπηρο πληθυσμό είναι 40%.
- Μόνο το 5,4% του πληθυσμού των ατόμων με σοβαρή αναπηρία έχουν επισκεφτεί κάποιον αρχαιολογικό χώρο ή μουσείο, έστω και μια φορά τους τελευταίους δώδεκα μήνες, έναντι του 20,1% των ατόμων χωρίς κάποιον περιορισμό δραστηριότητας.
- Ζωντανές παραστάσεις (θεατρικές, μουσικές κ.ά.) έχει παρακολουθήσει το 11,5% των ατόμων με σοβαρή αναπηρία, έναντι 40% των ατόμων χωρίς κάποιον περιορισμό δραστηριότητας.
- Μόνο το 7,7% του πληθυσμού με σοβαρή αναπηρία έχουν παρακολουθήσει κινηματογράφο, ενώ στα άτομα χωρίς αναπηρία το ποσοστό συμμετοχής ανέρχεται στο 40%.
- Έστω 1 φορά τον μήνα ασχολείται με καλλιτεχνική δραστηριότητα το 21,7% των ατόμων με σοβαρή αναπηρία και το 30% των ατόμων με μέτρια αναπηρία, ενώ το ίδιο ποσοστό στην κατηγορία χωρίς αναπηρία ανέρχεται στο 47% του πληθυσμού.

Συμπέρασμα:

[απαντά στο Ερευνητικό Ερώτημα 4]: Από τα παραπάνω γίνεται σαφές ότι παρά τις σημαντικές νομοθετικές παρεμβάσεις των τελευταίων ετών, για τη διασφάλιση ίσων ευκαιριών για τα ΑμεΑ, τα ανάπηρα άτομα εξακολουθούν να αντιμετωπίζουν σοβαρά φυσικά, περιβαλλοντικά, επικοινωνιακά αλλά και ιδεολογικά εμπόδια, τα οποία δυσχεραίνουν την ενσωμάτωσή τους στον κοινωνικό ιστό και έχουν ως αποτέλεσμα την άνιση συμμετοχή τους. Η «προσβασιμότητα» τόσο στο ευρύτερο περιβάλλον όσο

⁷⁴Εθνική Συνομοσπονδία Ατόμων με Αναπηρία: 4^ο Δελτίο του Παρατηρητηρίου Θεμάτων Αναπηρίας: Συμμετοχή σε Κοινωνικές και Πολιτιστικές Δραστηριότητες <<https://www.paratiritirioanapirias.gr/el/results/%20publications/31/4o-deltio-statistikhs-plhroforhshs-symmetoxh-se-koinwnikes-kai-politistikhes-drasthriothtes>> (Προσπελάστηκε: 9/5/2021)

και στο πολιτιστικό κρίνεται από τους πληροφορητές μας ανεπαρκής, ενώ καθολικός σχεδιασμός βάσει όσων απορρέουν από τη Σύμβαση για τα Δικαιώματα των Ατόμων με Αναπηρία (άρ. 2, 4) στην πραγματικότητα δεν υφίσταται. Σε πολλές περιπτώσεις οι πολιτιστικοί χώροι και τα πολιτιστικά αγαθά παραμένουν απροσπέλαστα για τα ΑμεΑ, ενώ ακόμα και στις περιπτώσεις που υπάρχουν κάποιες προδιαγραφές, αυτές δεν αφορούν όλες τις κατηγορίες των ανάπηρων ατόμων. Τα προβλήματα αυτά επιτείνονται σε έκτακτες συνθήκες, όπως κατεξοχήν είναι μια πανδημία, στις οποίες γίνεται καλύτερα αντιληπτή η ανάγκη για την επίτευξη ψηφιακής προσβασιμότητας. Τέλος, είναι σημαντικό να επισημάνουμε την προσπάθεια που καταβάλλουν τα ίδια τα ανάπηρα άτομα να δημιουργήσουν καθολικά προσβάσιμα πολιτιστικά αγαθά, είτε ατομικά είτε μέσω των ανεξάρτητων φορέων που τους εκπροσωπούν.

6.2.3 Ενταξιακή Διάσταση του Πολιτισμού

Εύλογα αντιλαμβανόμαστε ότι η θεματική αυτή κατηγορία υπεισέρχεται στο πεδίο των δύο προηγούμενων κατηγοριών αλλά και της κατηγορίας που έπεται, εφόσον ενταξιακά ζητήματα συνδέονται τόσο με τη συμμετοχική διάσταση των τεχνών και με την προσβασιμότητα στα πολιτιστικά αγαθά όσο και με τα θεμελιώδη ανθρώπινα δικαιώματα, επομένως, εφόσον κρίνεται σκόπιμο, θα επαναπροσδιορίσουμε τα δεδομένα μας μέσα από το ενταξιακό φίλτρο.

Και οι πέντε πληροφορητές, όπως ήδη έχουμε αναφέρει, ασχολούνται επαγγελματικά με κάποια μορφή τέχνης, η ενασχόλησή τους μετρά πολλά χρόνια και όλοι –κατά γενική ομολογία– θεωρούνται καταξιωμένοι στο χώρο τους. Βάσει των δεδομένων που αντλήθηκαν από τις συνεντεύξεις γίνεται προφανές πως όλοι έχουν πλήρη συνείδηση ότι ο Πολιτισμός έχει συντελέσει καθοριστικά στην ενταξιακή τους πορεία. Οι Πληροφορητές 1 και 3 εστιάζουν στην ακάματη εργασία που προηγήθηκε μέχρι την αποδοχή τους και την ισότιμη αναγνώρισή τους ως δημιουργούς. Και οι δύο καλλιτέχνες αποδέχτηκαν την αναπηρία τους ως σύμβολο της διαφοράς και όχι της ντροπής και ζητούμενό τους αποτέλεσε η αναγνώριση της αξίας ενός τρόπου ζωής βάσει αυτής της εμπειρίας (Barnes, Mercer, 2019:621; Abbas et al., 2004:9). Χαρακτηριστικά, ο Πληροφορητής 3 μιλά για την «*απογυμνωμένη έκθεση του [ανάπηρου] καλλιτέχνη μπροστά στο κοινό, χωρίς προσπάθεια να “αλλάξει” ή να αποκρύψει κάτι*». Έκδηλη από τα λεγόμενά τους υπήρξε επομένως η ανάγκη να

ανακτήσουν και να ελέγξουν τους τρόπους με τους οποίους κατασκευάζεται η εικόνα της αναπηρίας και επικοινωνείται στο κοινωνικό σύνολο, προκειμένου να αρθούν στερεότυπα και παγιωμένες αντιλήψεις (Abbas et al., 2004:8). Αυτό γίνεται προφανές στην απάντηση του Πληροφορητή 3, ο οποίος καταθέτει τη φιλοδοξία του να αφήσουν τα ανάπηρα άτομα «...ισχυρό αποτύπωμα στο χώρο της Τέχνης και του Πολιτισμού», προκειμένου η κοινωνία «...να επαναορίσει την θέση της απέναντι στην τέχνη και στην αναπηρία». Ζητούμενό του αποτελεί το να βγει ο θεατής από τη βολική θέση του απλού παρατηρητή και «...να συγκρουσθεί με τα στερεότυπα και τους «δαίμονες» του».

Λίγο διαφορετικά ο Πληροφορητής 2, αναγνωρίζοντας την κοινωνικοποιητική δυναμική της ίδιας της δημιουργικής διαδικασίας και την ευεργετική λειτουργία της στην ενταξιακή πορεία του ατόμου στο κοινωνικό σύνολο (Yamauchi et al., 2011:350), επιδίωξε συνειδητά την ένταξή του σε θεατρική ομάδα, ως «...έναν δημιουργικό τρόπο έκφρασης αλλά και κοινωνικοποίησης και επαφής με άτομα που βίωναν παρόμοιες εμπειρίες, όπως μία επίκτητη αναπηρία». Μέσω της συγκεκριμένης εμπειρίας, κατανόησε την ανάγκη για «τη συμπερίληψη της αναπηρίας σε όλες τις πολιτιστικές δραστηριότητες». Στην περίπτωση του δηλαδή, αναγνωρίζεται αφενός, η διαχείριση της αναπηρίας ως πηγή ατομικής και συλλογικής ενδυνάμωσης (Barnes, 2008:8), αφετέρου η ανάγκη για την αποτύπωση της βιωμένης διάστασης της κοινής αυτής εμπειρίας στο παραγόμενο καλλιτεχνικό προϊόν (Finkelstein, Morrison, 1991:10-11; Rix, 2003:717). Θεωρεί την αναπαράσταση της αναπηρίας στην τέχνη ως απαραίτητη συνθήκη για την «...εκπαίδευση του κοινού σε θεάματα και εικόνες που δεν ακολουθούν υποχρεωτικά ένα συγκεκριμένο και “κανονιστικό” πρότυπο», επομένως και για τη δημιουργία μιας κουλτούρας που θα προωθεί την ανθρώπινη ποικιλομορφία, καθώς η παραγόμενη τέχνη αποτελεί αντανάκλαση της εκάστοτε κοινωνίας και του πολιτισμού της. Σχετικά με την αναπαράσταση της αναπηρίας στην τέχνη, ο Πληροφορητής 3 δέχεται ότι «...ρίχνει άπλετο φως σε αθέατες πλευρές της κοινωνικής αλληλεπίδρασης, συμβάλλει στην καταπολέμηση της άγνοιας γύρω από την αναπηρία, ασκεί επιρροή στην διαμόρφωση της κυρίαρχης κοινωνικής άποψης για την αναπηρία, δρα καταλυτικά ως πολύτιμο εργαλείο στην ενταξιακή διαδικασία, την αποδοχή και την ισότιμη συμμετοχή σε κάθε τομέα της ανθρώπινης δραστηριότητας», αναφέρεται επομένως στην ανάγκη του να εκτεθεί η διάκριση και η προκατάληψη με τις οποίες αντιμετωπίζονται τα ανάπηρα άτομα (Sutherland, 2005:2; Barnes, Mercer,

2019:638; Finkelstein, Morrison, 1991:10-11; Rix, 2003:717) και να προωθηθεί η πολιτισμική πολυμορφία που συντελεί ουσιαστικά στην εμβάθυνση της κοινωνικής συνοχής και στην ισόρροπη ανάπτυξη όλων των κοινωνικών ομάδων (Κοντοχρήστου, 2018:50; Αθανασοπούλου, 2002:141). Λιγότερο επιθετικά, ο Πληροφορητής 4, αναγνωρίζει τη δυναμική του πολιτιστικού προϊόντος να περνάει μηνύματα στο κοινό, ωστόσο θεωρεί ότι αυτό θα πρέπει να επιδιώκεται εφόσον το κοινό «...είναι σε θέση να τα δεχτεί». Στον αντίποδα, ο πέμπτος πληροφορητής είναι απολύτως αρνητικός στην αντιμετώπιση της τέχνης ως μέσο προβολής πολιτικών και κοινωνικών διεκδικήσεων, ωστόσο δέχεται ότι η καλλιτεχνική του δραστηριότητα τον βοήθησε να εκτιμηθεί ισότιμα ως άτομο και να αναγνωρισθεί από ομότεχνους συνάδελφους αλλά και από το κοινό, παραμερίζοντας την αναπηρία του. Εκτιμά όμως, ότι για την άρση των στερεοτύπων και την ισότιμη παρουσία όλων, σε όλο το φάσμα της πολιτικής, κοινωνικής και οικονομικής ζωής, είναι περισσότερο σημαντικός ο ρόλος του εκπαιδευτικού συστήματος, εφόσον οι Τέχνες απευθύνονται σε ένα περιορισμένο κοινό και κατά κανόνα –σύμφωνα με τον ίδιο– υψηλού μορφωτικού επιπέδου.

Παρά το γεγονός της επαγγελματικής αποδοχής την οποία απολαμβάνουν, οι Πληροφορητές 1, 2 και 3, σε ένα γενικότερο πλαίσιο δέχονται ότι η ένταξη των ΑμεΑ βρίσκεται ακόμα στη χώρα μας σε «εμβρυακό στάδιο». Ο πρώτος, το αποδίδει κυρίως στην αντιμετώπιση της αναπηρίας ως πρόβλημα, τόσο από τα μη ανάπηρα άτομα όσο όμως και από πολλά ανάπηρα. Η στάση αυτή πηγάζει από το ιατρικό μοντέλο της αναπηρίας, το οποίο, όπως αναφέραμε στην Ενότητα 1.3, εστιάζει στο βιολογικό πρόβλημα του ατόμου και αναζητά αποκλειστικά στην ιατρική επιστήμη τρόπους αποκατάστασης και φροντίδας. Αν και η σύγχρονη προσέγγιση αντιλαμβάνεται την αναπηρία ως μια κοινωνικά κατασκευασμένη έννοια, αιτία της οποίας είναι τα εμπόδια που ορθώνει στα ανάπηρα άτομα η ίδια η κοινωνία, το ιατρικό μοντέλο το οποίο επικράτησε για πολλά χρόνια, είχε ως αποτέλεσμα την παγίωση της εσφαλμένης αντίληψης ότι τα ανάπηρα άτομα εξαιτίας των δυσλειτουργιών τους αδυνατούν να ενταχθούν στον κοινωνικό ιστό (Braddock, Parish, 2019: 81-82). Ο Πληροφορητής 2 συγκεκριμενοποιεί την αιτία αποκλεισμού των ΑμεΑ από το πολιτιστικό γίγνεσθαι. Αναφέρεται στην κοινωνική προκατάληψη με την οποία αντιμετωπίζεται η καλλιτεχνική αξία ενός προϊόντος που προέρχεται από ένα ανάπηρο άτομο και το εξειδικεύει στη δυσπιστία μερίδας του κοινού «απέναντι στο

ουσιαστικό καλλιτεχνικό αποτέλεσμα του ανάπηρου καλλιτέχνη». Ακολουθως, αποδίδει ευθύνη «...σε μια μερίδα καλλιτεχνών-συνεργατών-συναδέλφων κτλ», αλλά και στα ίδια τα ανάπηρα άτομα, τα οποία «...δεν έχουν δομήσει, τις περισσότερες φορές, την απαιτούμενη αυτοπεποίθηση όσον αφορά τις δυνατότητές τους στην Τέχνη και γενικότερα στο παραγωγικό τομέα».

Ως επισφράγισμα των παραπάνω, η δήλωση του Πληροφορητή 4 για την «οικονομική εκμετάλλευση της αναπηρίας», μας παραπέμπει στην πατερναλιστική προσέγγιση που ιστορικά υιοθετήθηκε από πολιτικούς και κοινωνικούς φορείς, και συνέδεε τη δημιουργικότητα με εμπορικούς και φιλανθρωπικούς σκοπούς, καθώς τα ανάπηρα άτομα δεν θεωρούνταν ικανά να εκφραστούν δημιουργικά και να παράξουν ισότιμα πολιτιστικά προϊόντα με καλλιτεχνική αξία (Barnes και Mercer, 2019:638). Για την κατάσταση αυτή, σύμφωνα με τον πέμπτο πληροφορητή, οπωσδήποτε ευθύνεται και μερίδα ανάπηρων ατόμων, τα οποία εκμεταλλεύθηκαν την αναπηρία τους «...για να ζητιανεύουν, τροφοδοτώντας το αίσθημα του οίκτου στη θέα της αναπηρίας».

Επιπροσθέτως, οι περισσότεροι πληροφορητές μας συμφωνούν ότι μεγάλο μέρος της ευθύνης για τη στερεοτυπική απεικόνιση της αναπηρίας και επομένως για τον αποκλεισμό των ΑμεΑ φέρουν και τα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης, παρόλο που, κατά γενική παραδοχή, τα τελευταία χρόνια αναγνωρίζονται προσπάθειες κατάρριψης αυτών των στερεοτύπων, τα οποία σύμφωνα με τους Πληροφορητές 1 και 2, αγγίζουν σε ορισμένες περιπτώσεις ακόμα και σήμερα, τα όρια του μισαναπηρισμού. Στο σημείο αυτό ανοίγουμε μια παρένθεση για να επανέλθουμε στην Κίνηση Ανάπηρων Καλλιτεχνών και να αναφερθούμε σε μια τρανταχτή περίπτωση θεσμικού μισαναπηρισμού. Πρόκειται για το π.δ.370/1983, βάσει του οποίου τα ανάπηρα άτομα αποκλείονταν από την επαγγελματική άσκηση της θεατρικής τέχνης, εφόσον στις Ανώτερες Δραματικές Σχολές επιβάλλονταν θεσμικά η αρτιμέλεια των υποψηφίων. Μετά από πολλούς αγώνες και συνεχείς διεκδικήσεις της Κίνησης⁷⁵ και μόλις το 2018 (ν.4559/2018, άρθρο 64 παρ. 3), καταργήθηκαν οι ρατσιστικές διατάξεις του προεδρικού διατάγματος, χωρίς ωστόσο παράλληλα να γίνεται προσπάθεια να αρθούν και τα λοιπά εμπόδια για τη συμπερίληψη ανάπηρων σπουδαστών (προσβάσιμο δομημένο περιβάλλον, περιεχόμενο μαθημάτων: βιβλία σε μορφή Braille, διερμηνεία

⁷⁵ Αναφερθήκαμε στην Ενότητα 5.5.1 στην περίπτωση του Ηθοποιού και Σκηνοθέτη με αναπηρία, Βασίλη Οικονόμου, ο οποίος συμμετείχε το 2004 σε εξετάσεις Ανώτερης Δραματικής Σχολής, αγνοώντας την επίμαχη διάταξη του π.δ. και κατάφερε τελικά να περάσει από την εξεταστική επιτροπή ως «εξαιρετικό ταλέντο».

στην ελληνική νοηματική γλώσσα κ.ά.). Μάλιστα, λεπτομέρειες από την επίμαχη συνάντηση των ανάπηρων ακτιβιστών με τον Καλλιτεχνικό Διευθυντή του Εθνικού Θεάτρου, στη στάση του οποίου διατρανώνεται ο μισαναπηρισμός και οι παγιωμένες αντιλήψεις περί αναπηρίας, δεν έγιναν παρά πρόσφατα γνωστές, μέσω των μέσων κοινωνικής δικτύωσης, όπου γίναμε όλοι κοινωνοί του περιεχομένου της συζήτησης και της καταγγελίας που τελικά κατέθεσε εναντίον του η Κίνηση Ανάπηρων Καλλιτεχνών.⁷⁶

Επιστρέφοντας στις συνεντεύξεις, παρά το γεγονός ότι όλοι οι πληροφορητές μας θεωρούν ότι η πολιτισμική ένταξη των ανάπηρων ατόμων βρίσκεται ακόμα στα σπάργανα, κρίνεται –σύμφωνα με τους ίδιους– αισιόδοξη η τάση των τελευταίων ετών να δίνεται χώρος στη συμπερίληψη και να προωθείται εντατικότερα η ενασχόληση με τις τέχνες, είτε ως μορφή ψυχαγωγίας, είτε, και κυρίως, ως επαγγελματική δραστηριότητα (βλ. και Κεφάλαιο 4 «Καλές Πρακτικές κοινωνικής ένταξης ΑμεΑ μέσω του Πολιτισμού»). Ο Πληροφορητής 1 θεωρεί ότι τα ίδια τα ανάπηρα άτομα οφείλουν να δράζουν της ευκαιρίας προκειμένου να κατοχυρώσουν το «αυτονόητο δικαίωμά» τους στη συμμετοχή στον Πολιτισμό ή ακόμα να ενσωματωθούν σε όλα τα επαγγέλματα που σχετίζονται με αυτόν [μιλά ειδικά για την περίπτωση του θεάτρου]. Εύλογα επομένως, επανερχόμαστε στην ιδιαίτερη έμφαση που δόθηκε από όλους τους πληροφορητές στη χειραφέτησή τους με όχημα την ενασχόληση με την Τέχνη. Αυτό μπορεί εν μέρει να δικαιολογείται εφόσον το δείγμα μας αφορά επαγγελματίες του Πολιτισμού, ωστόσο από τις απαντήσεις τους διαφαίνεται ότι η δυνατότητα αυτή ενδιαφέρει ένα ευρύτερο σύνολο. Εκτός από τους Πληροφορητές 1 και 2, οι οποίοι βιώνουν τα πλεονεκτήματα της ενσωμάτωσης των ανάπηρων ηθοποιών στην αγορά εργασίας, ο Πληροφορητής 5 μοιράζεται την καθοριστική ευκαιρία που του δόθηκε να γίνει οικονομικά ανεξάρτητος μέσα από την ενασχόληση με την Τέχνη και την ένταξή του σε σωματείο με μεγάλη εμβέλεια και ο Πληροφορητής 4, μέσα από τη δραστηριοποίηση σε ευρύ φάσμα πολιτιστικών και εκπαιδευτικών δραστηριοτήτων (καλλιτέχνης, εκπαιδευτικός, συντονιστής εκθέσεων). Συμπληρωματικά αναφέρουμε προς ενημέρωση, ότι στους επόμενους στόχους της Κίνησης Ανάπηρων Καλλιτεχνών και των λοιπών εμπλεκόμενων φορέων είναι η εναρμόνιση του π.δ. 373/83 με το 370/83 και επομένως, η κατάργηση του

⁷⁶Κίνηση Ανάπηρων Καλλιτεχνών <https://www.facebook.com/DisArtMove/posts/1279703012077441:0?_mref=message_bubble> (Προσπελάστηκε: 9/5/2021)

όρου της αρτιμέλειας από την εκπαίδευση ανάπηρων χορευτών στην Ανώτερη Σχολή Χορού και η επαγγελματική αναγνώρισή τους.⁷⁷

Αλλά και αναφορικά με την αποδοχή των ανάπηρων καλλιτεχνών από το κοινό και από τους μη ανάπηρους ομότεχνους, ο Πληροφορητής 2 δέχεται ότι παρά τη διάχυτη δυσπιστία «...ο κόσμος αλλάζει. Αρχίζει να μας αποδέχεται ισότιμα», εφόσον αντιλαμβάνεται τα οφέλη που προσφέρει η συμπερίληψη και συνεκπαίδευση των ανάπηρων και μη ανάπηρων καλλιτεχνών στο συνολικό καλλιτεχνικό αποτέλεσμα. Αρχίζει δηλαδή να απορρίπτεται η ελιτίστικη προτίμηση στα πολιτιστικά προϊόντα της κυρίαρχης κοινωνικής ομάδας και να αναγνωρίζεται η αξία της πολυμορφίας στην καλλιτεχνική παραγωγή. Άλλωστε, η συμμετοχή των διαφοροποιημένων κοινωνικών ομάδων στον πολιτισμό αποτελεί πρόταγμα της αρχής της πολιτιστικής δημοκρατίας, η προώθηση της οποίας συντελεί ουσιαστικά στην εμβάθυνση της κοινωνικής συνοχής (Κοντοχρήστου, 2018:50; Αθανασοπούλου, 2002:141). Την ίδια άποψη συμμερίζεται και ο Πληροφορητής 2, δηλώνοντας ότι η συμπερίληψη αποκτά βαρύτητα στην κοινωνική συνείδηση και συμβαίνει, μη ανάπηροι θεατές να εκφράζουν την ευγνωμοσύνη τους «...για την ευκαιρία που τους δόθηκε ώστε να δουν τον κόσμο με ένα διαφορετικό μάτι μέσα από τις δικές μας παραστάσεις». Κατά τον Πληροφορητή 3, το ανυποψίαστο κοινό αρχικά το διακρίνει μια αμηχανία που το φέρνει σε σύγκρουση με την κοινωνική αναπαράσταση και τα στερεότυπα που είχε έως τώρα, ωστόσο στη συνέχεια «...το «ανοίκειο» [η αναπηρία] γίνεται οικείο και η επικέντρωση γίνεται στην καλλιτεχνική δημιουργία και στα μηνύματα που προβάλλονται μέσα από αυτήν». Επισημαίνουμε ότι και οι πέντε καλλιτέχνες, σταθερά προτάσσουν συστηματική δουλειά, συνεχή εκπαίδευση, καινοτομία και ποιοτική παραγωγή έργων.

Κοινός τόπος και για τους πέντε πληροφορητές είναι ότι για τον υφιστάμενο αποκλεισμό των ΑμεΑ από την πολιτιστική ζωή (ως καταναλωτών αλλά και ως καλλιτεχνών), καθοριστική ευθύνη φέρει το μη προσβάσιμο περιβάλλον, είτε αυτό αφορά στις δομές και στο περιεχόμενο της πληροφορίας ή στις νοοτροπίες/ συμπεριφορές. Σίγουρα πάντως, σύμφωνα με τον Πληροφορητή 3, το παραπάνω μίγμα «...οδηγεί στην περιθωριοποίηση και στις διακρίσεις εις βάρος των αναπήρων σε όλες τις πτυχές της κοινωνικής, πολιτισμικής, οικονομικής και πολιτικής ζωής». Ο Πληροφορητής 5 συνδέει την προσβασιμότητα με την ένταξη και επισημαίνει και μια

⁷⁷Νευρόνας: Εξερευνώντας το πεδίο καλλιτεχνικής δράσης ατόμων με αναπηρία στην Ελλάδα... <<https://nevronas.gr/exerevnontas-to-pedio-kallitechnikis-drasis-atomon-me-anapiria-stin-ellada/>> (Προσπελάστηκε 17/5/2021)

ακόμα παράμετρο, προτείνοντας «...κυρίως να διευκολύνονται τα άτομα με αναπηρία να κυκλοφορούν περισσότερο ώστε να συνηθίσει ο κόσμος να μην παραξενεύεται στη θέα τους». Γεγονός παραμένει ότι τα ανάπηρα άτομα βιώνουν έντονα τον αποκλεισμό τους από την κοινωνία. Στην αντίθετη περίπτωση, εάν δηλαδή λαμβάνονταν υπόψη η ετερογένεια του πληθυσμού στο σχεδιασμό του περιβάλλοντος, των υπηρεσιών και των προϊόντων, θα ήταν δυνατή η συμμετοχή των ΑμεΑ στην κοινωνική ζωή, θα επιτυγχάνονταν ακολούθως ο αποστιγματισμός τους και θα αίρονταν τα εις βάρος τους αρνητικά στερεότυπα (Χριστοφή, 2008:277).

Που αποδίδουν όμως τα ίδια τα ανάπηρα άτομα το πρόβλημα; Ο Πληροφορητής 4 επισημαίνει την αδυναμία της πολιτείας να αναλάβει το απαραίτητο οικονομικό κόστος για τη λήψη μέτρων που θα διασφαλίζουν ένα περιβάλλον κατάλληλο για όλους. Σε αυτό συμφωνεί και ο Πληροφορητής 2 και σημειώνει επιπλέον, την έλλειψη πολιτικής βούλησης αλλά και το γεγονός ότι πολιτικοί κύκλοι αναλώνονται σε προεκλογικές εξαγγελίες για την εύρεση λύσεων σχετικά με την ισότιμη συμμετοχή των ΑμεΑ, αλλά τελικά περιορίζονται στο σχεδιασμό ευκαιριακών δράσεων με αφορμή θεσμοθετημένες ημέρες αφιερωμένες σε αυτά ή –σύμφωνα με τον Πληροφορητή 5– αρκούνται στη χορήγηση δωρεάν εισιτηρίου σε μουσεία και πινακοθήκες. Ο Πληροφορητής 3 αναφέρεται επιπλέον, σε ιδεολογικά εμπόδια και συγκεκριμένα στην απουσία παιδείας αλλά και στην άγνοια που χαρακτηρίζει τον μη ανάπηρο πληθυσμό. Το αποτέλεσμα ωστόσο είναι τα ανάπηρα άτομα να βιώνουν έντονα τον αποκλεισμό τους από την κοινωνία, εφόσον ο κοινωνικός αποκλεισμός συνδέεται με την προσβασιμότητα υπό μια ευρύτερη έννοια, η οποία, σύμφωνα με τους Madanipour και συν. (1998:191), περιλαμβάνει εκτός από τη χωρική πρόσβαση μέσω της οποίας καθίσταται δυνατή ή όχι η κοινωνική συμμετοχή, την πρόσβαση στη λήψη αποφάσεων, στους διατιθέμενους πόρους αλλά και σε κοινές αφηγήσεις.

Τέλος, αναφορικά με το εάν με μέσο τον Πολιτισμό μπορεί να αρθεί ο κοινωνικός αποκλεισμός που βιώνουν τα ανάπηρα άτομα, και οι πέντε πληροφορητές συμφωνούν ότι δεν αρκεί. Ειδικότερα, οι τρεις πρώτοι –όπως άλλωστε συζητήσαμε και στην Ενότητα 6.2.2– παραδέχονται την πολιτική ισχύ της Τέχνης, σε αντίθεση με τους Πληροφορητές 4 και 5. Ο Πληροφορητής 3 μάλιστα, αναφέρεται χαρακτηριστικά στον Πολιτισμό ως «πολύτιμο ενταξιακό εργαλείο». Συμφωνώντας με τον Πληροφορητή 2, θεωρούν ότι οι πολιτιστικές δραστηριότητες που συμπεριλαμβάνουν ανάπηρους καλλιτέχνες «...μπορούν να σταθούν ως αρωγοί στην εξοικείωση όλων των

πολιτών με την αναπηρία και στην κατανόηση εκ μέρους τους ότι η αναπηρία αποτελεί μία κατάσταση που χαρακτηρίζει την ανθρώπινη ποικιλομορφία». Με αυτό τον τρόπο, τα ανάπηρα άτομα θα ανακτήσουν τον έλεγχο και τους τρόπους με τους οποίους κατασκευάζεται η εικόνα της αναπηρίας και επικοινωνείται στην κοινωνία (Abbas et al., 2004:8). Ταυτόχρονα όμως, ανάπηρα και μη-ανάπηρα άτομα θα γίνουν κοινωνοί κοινών πολιτιστικών αφηγήσεων, δηλαδή ενός συνόλου κοινών συμβόλων και νοημάτων, η μη ύπαρξη του οποίου είχε οδηγήσει στην κοινωνική τους περιθωριοποίηση (Madanipour et al.,1998:189-190).

Ωστόσο, όλοι συμφωνούν ότι δεν αρκεί η πολιτιστική δραστηριότητα και συμφωνούν ότι η προσωπική εμπλοκή και δράση, παράλληλα με τη συλλογική, θα φέρουν τις επιθυμητές αλλαγές. Οι Πληροφορητές 1 και 2, αναφορικά με την προσωπική εμπλοκή, δέχονται ότι ξεκινά από την κατανόηση και την αποδοχή της αναπηρίας από τους ίδιους και την αναγνώρισή της ως συμβόλου της διαφοράς παρά της ντροπής (Barnes, Mercer, 2019:621). Ο Πληροφορητής 3, αναφέρεται επιπλέον στη σημασία του αναπηρικού κινήματος για τις διεκδικήσεις των ανάπηρων ατόμων. Όλοι αναφέρουν επομένως, ακριβώς αυτό που διαπιστώνει ο βραζιλιάνος παιδαγωγός Paulo Freire, ότι δεν αρκεί δηλαδή, απλά να συνδιαλέγονται οι άνθρωποι για να αποκτήσουν γνώση της κοινωνικής τους πραγματικότητας. Πρέπει να ενεργήσουν μαζί προκειμένου να αναλογιστούν κριτικά την πραγματικότητά τους και μέσω περαιτέρω δράσης και κριτικού προβληματισμού να την αλλάξουν.

Κυρίως όμως, όλοι οι πληροφορητές, επισημαίνουν ως απαραίτητη προϋπόθεση για την άρση του υφιστάμενου αποκλεισμού, την ύπαρξη πολιτικής βούλησης, τόσο όσον αφορά τον σχεδιασμό πολιτικών και προγραμμάτων που θα κατοχυρώνουν θεσμικά τα δικαιώματα των ανάπηρων πολιτών, όσο και την υποστήριξή τους με τους απαραίτητους οικονομικούς και ανθρώπινους πόρους. Ομοφωνία διαπιστώνεται σχετικά με την απουσία τακτικής κρατικής οικονομικής υποστήριξης στους ανάπηρους δημιουργούς και σε πολιτιστικές δράσεις που αφορούν άτομα με αναπηρία, ενώ οι Πληροφορητές 1, 2 και 4, στέκονται ιδιαίτερα στην ευκαιρία που οφείλει να δώσει η Πολιτεία στα άτομα με αναπηρία στην επαγγελματική απασχόληση, εν προκειμένω στον χώρο του Πολιτισμού.

Και οι πέντε πληροφορητές αναγνωρίζουν και τον ρόλο της κοινωνικής παιδείας, η οποία μέσω του εκπαιδευτικού συστήματος θα οδηγήσει στην αλλαγή των αντιλήψεων και στάσεων, θα καλλιεργήσει την κοινωνική δικαιοσύνη και

αλληλεγγύη και τον σεβασμό των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Μάλιστα, ο Πληροφορητής 2 προτείνει την κατάργηση των σχολείων που χαρακτηρίζονται ως «ειδικά» και την ένταξη των ανάπηρων μαθητών μέσα σε ένα γενικό πλαίσιο συνεκπαίδευσης, προκειμένου να εξοικειωθούν τα μη ανάπηρα παιδιά με την αναπηρία και να αρθούν βαθμιαία τα σχετικά στερεότυπα. Την άποψη αυτή ωστόσο δε συμμερίζεται ο Πληροφορητής 4, ο οποίος διαθέτει επαγγελματική εμπειρία στην εκπαίδευση που παρέχεται στα ειδικά σχολεία. Αντί της κατάργησής τους, προτείνει τη δημιουργία καθολικά προσβάσιμων χώρων, καλύτερων υποδομών, κατάλληλου και πλήρη εξοπλισμού και μεγαλύτερη υποστήριξη από το κράτος, ώστε οι μαθητές που αποφοιτούν να έχουν *«...πολύ περισσότερα προσόντα και να είναι πιο έτοιμοι να βγουν στην επαγγελματική ζωή»*. Δικαιώνεται έτσι η Burchardt, (2005:x), σύμφωνα με την οποία, όσο περισσότερο παραγωγικά καταστούν τα παιδιά με αναπηρίες μέχρι την ενηλικίωσή τους, τόσο περισσότερες ευκαιρίες απασχόλησης θα απολαύσουν. Τον σημαντικό ρόλο που οφείλει να διαδραματίσει το εκπαιδευτικό σύστημα έχει επισημάνει και ο Πληροφορητής 5, όπως ήδη έχουμε αναφέρει, ο οποίος θεωρεί ότι οι αξίες της δημοκρατίας, της ελευθερίας και της ισότητας είναι θέμα γενικής παιδείας και μπορούν να καλλιεργηθούν αποτελεσματικά στο σχολείο.

Πέραν των παραπάνω, οι Πληροφορητές 3 και 5 αναφέρονται και στη χορήγηση των απαραίτητων τεχνολογικών υποστηρικτικών βοηθημάτων για τη δημιουργία καθολικά προσβάσιμων περιβαλλόντων, βάσει των αντίστοιχων άρθρων της Σύμβασης για τα Δικαιώματα των Ατόμων με Αναπηρία.

Τέλος, όλοι οι πληροφορητές επισημαίνουν τον ρόλο που οφείλουν να αναλάβουν τα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης στην άρση των στερεοτύπων και στην αναγνώριση της ποικιλομορφίας, εξαιτίας της ισχύς τους να αλλάξουν το αξιακό σύστημα, διαμορφώνοντας μαζικά την κοινή γνώμη.

Συμπεράσματα:

[απαντά στα Ερευνητικά Ερωτήματα 3, 5, 6]: Είναι προφανές ότι τα άτομα με αναπηρία βιώνουν έντονα την εμπειρία του κοινωνικού αποκλεισμού. Έχοντας ωστόσο, ίδια πείρα από την ενταξιακή επίδραση του Πολιτισμού, το μεγαλύτερο μέρος του δείγματός μας αντιλαμβάνεται την καθοριστική σημασία της συμπερίληψης ανάπηρων καλλιτεχνών σε κάθε πτυχή της πολιτιστικής δραστηριότητας. Ο Πολιτισμός γίνεται αντιληπτός ως ευκαιρία πρόσβασης στο

κυρίαρχο καλλιτεχνικό προϊόν και στην παραγωγή του, προκειμένου να αναδειχθεί η ιδιαίτερη πολιτισμική ταυτότητα των ανάπηρων ατόμων και να ανακτηθεί από τους ίδιους ο έλεγχος των τρόπων με τους οποίους ιστορικά κατασκευάζεται η έννοια της αναπηρίας και επικοινωνείται στο κοινωνικό σύνολο, ώστε να αρθούν τα αρνητικά στερεότυπα και οι παγιωμένες αντιλήψεις. Όταν οι Τέχνες εν δυνάμει εκπαιδευτικές, μετασχηματιστικές και συμμετοχικές, αποτελούν ένα ισχυρό πολιτικό εργαλείο, το οποίο μπορεί να συμβάλλει στην καταπολέμηση της άγνοιας γύρω από την αναπηρία και με την κατάλληλη χρήση του μπορεί να συντελέσει στην προώθηση του σεβασμού στην ανθρώπινη ποικιλομορφία και στη διαμόρφωση συμπεριληπτικών κοινωνιών. Επιπλέον, επισημαίνεται η δυναμική των Τεχνών να λειτουργούν χειραφετητικά τόσο σε επίπεδο ατόμου (ενδυνάμωση ανάπηρων καλλιτεχνών, κοινωνική ένταξη, ενσωμάτωσή τους στην αγορά εργασίας⁷⁸/οικονομική ανεξαρτησία) όσο και κοινωνίας (αποδοχή της διαφορετικότητας, εμπλουτισμός της κοινωνίας).

Αναφορικά με την αντιμετώπιση της καλλιτεχνικής αξίας των προϊόντων που προέρχονται από ανάπηρους δημιουργούς, διαπιστώσαμε ότι είναι διάχυτη η κοινωνική προκατάληψη και η δυσπιστία ως προς το καλλιτεχνικό αποτέλεσμα. Ωστόσο, με σκληρή και συστηματική προετοιμασία από την πλευρά των ανάπηρων καλλιτεχνών και έμφαση στην ποιότητα των παραγόμενων πολιτιστικών προϊόντων, αλλά και με τον σχεδιασμό αποτελεσματικών πολιτιστικών πολιτικών και την αρμόζουσα προβολή τους από τα ΜΜΕ, το κοινό –κατά γενική ομολογία– αρχίζει να αυξάνεται και να αντιμετωπίζει σοβαρά το έργο τους. Από την άλλη πλευρά, οι ανάπηροι δημιουργοί, απολαμβάνοντας το δικαίωμά τους να συμμετέχουν ισότιμα στην πολιτιστική/κοινωνική δραστηριότητα δεν ωφελούν μόνον τον εαυτό τους βελτιώνοντας τις ζωές τους, αλλά και την ίδια την κοινωνία εφόσον η προαγωγή της ποικιλομορφίας στην πολιτιστική ζωή συντελεί στον εμπλουτισμό της, στην άμβλυνση των κοινωνικών ανισοτήτων και επομένως στην ενίσχυση της κοινωνικής συνοχής.

Ωστόσο, παρά τα αποδεδειγμένα οφέλη της συμμετοχής στην πολιτιστική δραστηριότητα και την παραδοχή ότι ο πολιτισμός αποτελεί ένα πολύτιμο ενταξιακό

⁷⁸Σύμφωνα με το Θεματολογικό Δελτίο για την ΕΕ-2021, στους κλάδους του πολιτισμού και της δημιουργικότητας (ΚΠΔ) απασχολείται το 7,5% του εργατικού δυναμικού της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, 2021, Πολιτισμός <<https://www.europarl.europa.eu/factsheets/el/sheet/137/%CF%80%CE%BF%CE%BB%CE%B9%CF%84%CE%B9%CF%83%CE%BC%CE%BF%CF%82>> (Προσπελάστηκε: 13/5/2021).

εργαλείο, διαπιστώνουμε ότι για την καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού, ο πολιτισμός δεν αρκεί. Απαραίτητα κρίνονται τόσο η πολιτική βούληση (σχεδιασμός πολιτικών και στοχευμένων δράσεων, οικονομική υποστήριξη) όσο και η κοινωνική εκπαίδευση που ξεκινά μέσα από το σχολείο, το οποίο οφείλει να καλλιεργεί την αξία της ποικιλομορφίας της ανθρώπινης ζωής και του σεβασμού των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και παράλληλα να παρέχει στους ανάπηρους μαθητές τα εφόδια για την ανεξάρτητη διαβίωσή τους. Παράλληλα, προτείνεται η προσωπική εμπλοκή σε συνδυασμό με τη συλλογική δράση (αναπηρικό κίνημα), προκειμένου να κατοχυρωθούν τα θεμελιώδη δικαιώματα των ανάπηρων πολιτών. Τέλος, επισημαίνεται ο ρόλος των ΜΜΕ στο μετασχηματισμό του αξιακού συστήματος, προκειμένου να αρθούν στερεότυπα και παγιωμένες αντιλήψεις.

6.2.4 Ανθρώπινα Δικαιώματα

Εκκινώντας από τη φράση του Πληροφορητή 2 ότι *«Οι ανάπηροι πολίτες αντιμετωπίζονται ως πολίτες δεύτερης κατηγορίας σε όλους τους τομείς της ζωής και φυσικά και στα πολιτιστικά πεπραγμένα»*, καταθέτουμε ότι αποτελεί κοινή εμπειρία και για τους πέντε ανάπηρους καλλιτέχνες η άνιση μεταχείρισή τους. Αιτιολογείται σύμφωνα με τον Πληροφορητή 1, εφόσον η κοινωνία αντιμετωπίζει την αναπηρία ως πρόβλημα και όχι ως ζώσα κατάσταση. Επανερχόμαστε δηλαδή, στην επικράτηση της ιατρικής προσέγγισης, κατά με την οποία η αναπηρία είναι κάτι το μη κανονικό, μια έλλειψη και ένας περιορισμός της ικανότητας (Bickenbach, 2019:688) και έρχεται σε απόλυτη αντιπαράθεση με το κοινωνικό μοντέλο, το οποίο αντιλαμβάνεται την αναπηρία ως προϊόν της κοινωνίας, η οποία θέτει εμπόδια στα ανάπηρα άτομα. Το κοινωνικό μοντέλο, όπως είδαμε στην Ενότητα 1.3, συντέλεσε καθοριστικά στο να καταστεί βάσιμη η προσέγγιση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, υπό το πρίσμα της οποίας, τα ανάπηρα άτομα είναι φορείς δικαιωμάτων και ελευθεριών, με ικανότητα αυτοπροσδιορισμού και πλήρους συμμετοχής σε όλες τις σφαίρες της οικονομικής, κοινωνικής, πολιτικής και πολιτιστικής ζωής (Ε.Σ.Α.μεΑ., 2020:13). Γι' αυτό οι Πληροφορητές 1, 2 και 3 προωθούν την αναπηρική κουλτούρα ως δικαιωματικό μέσο για την ισότιμη ενσωμάτωσή τους στο καλλιτεχνικό γίγνεσθαι και διεκδικούν *«...την αποδοχή και την ισότιμη συμμετοχή σε κάθε τομέα της ανθρώπινης δραστηριότητας»*.

Για την ισότιμη αποδοχή και συμμετοχή των ατόμων με αναπηρία στο φάσμα του Πολιτισμού, σημαντική έμφαση δίνεται και από τους πέντε πληροφορητές στα ζητήματα προσβασιμότητας, όσον τους αφορά τόσο ως καταναλωτές όσο και ως δημιουργούς πολιτιστικών προϊόντων. Η προσβασιμότητα σε ένα γενικότερο πλαίσιο κρίνεται από περιορισμένη έως ανύπαρκτη, εφόσον επ' ουδενί καλύπτονται οι πραγματικές ανάγκες. Η έλλειψη προσβασιμότητας οδηγεί σύμφωνα με τους ίδιους στην παραβίαση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, γεγονός το οποίο αποτελεί μορφή διάκρισης που οδηγεί αδικαιολόγητα σε άνιση συμπεριφορά απέναντί τους. Το γεγονός ότι η προσβασιμότητα θεωρείται το «κλειδί» για την εξίσωση των ευκαιριών των ανάπηρων ατόμων και τη διασφάλιση της ανεμπόδιστης άσκησης του αναφαίρετου δικαιώματος τους να συμμετέχουν ισότιμα στο φάσμα της κοινωνικής ζωής, διατρανώνεται στο άρθρο 9 της Σύμβασης του ΟΗΕ για τα Δικαιώματα των Ατόμων με Αναπηρία, με την οποία δεσμεύονται τα συμβαλλόμενα κράτη, μεταξύ των οποίων και η χώρα μας.

Στις νομοθετικές πρωτοβουλίες που έχουν ληφθεί τα τελευταία χρόνια για τη διασφάλιση των δικαιωμάτων τους, τόσο σε επίπεδο Ευρωπαϊκής Ένωσης όσο και σε εθνικό επίπεδο αναφέρονται και οι Πληροφορητές 1 και 3, ωστόσο υποστηρίζουν ότι αυτές καθίστανται άνευ περιεχομένου και ίσως προσβλητικές, εάν δεν δεσμεύονται με φερέγγυους μηχανισμούς που να επιβάλουν αυτές της αξίες.

Πάραυτα, και οι πέντε ανάπηροι καλλιτέχνες στους οποίους απευθυνθήκαμε, έχουν καταφέρει με την επίπονη και συστηματική εργασία τους να ενταχθούν στο κοινωνικό σύνολο και να χαίρουν της αναγνώρισής τους ως επαγγελματίες, ο καθένας στο φάσμα της τέχνης που δραστηριοποιείται. Οι Πληροφορητές 1 και 2 αναφέρονται στη δυνατότητα η οποία τους δόθηκε τα τελευταία χρόνια να αναγνωρίζονται ως επαγγελματίες ηθοποιοί και να έχουν δικαίωμα εγγραφής στο Σωματείο Ελλήνων Ηθοποιών. Επιπλέον, οι περισσότεροι δέχονται ότι «...το καλλιτεχνικό αποτέλεσμα διαψεύδει» αυτούς που αμφισβητούν την αξία των ανάπηρων καλλιτεχνών εξαιτίας αποκλειστικά της αναπηρίας και έτσι, αργά αλλά σταθερά τα στερεότυπα αρχίζουν να καταρρίπτονται. Τέλος, οι απόψεις συγκλίνουν στο γεγονός ότι στις μέρες μας λαμβάνει χώρα ένας καλλιτεχνικός αναβρασμός που δίνει χώρο στη συμπερίληψη και επομένως, θεωρούν σημαντικό να δράζουν τα ανάπηρα άτομα αυτή την ευκαιρία, προκειμένου να κατοχυρώσουν το αυτονόητο δικαίωμά τους στην ισότιμη συμμετοχή τους στον πολιτισμό.

Συμπέρασμα:

[απαντά στο Ερευνητικό Ερώτημα 1]: Στην αστική δημοκρατία, το ζήτημα των δικαιωμάτων του πολίτη θεωρείται υψίστης σημασίας (Davis, 2019:645) και στο πλαίσιο αυτό, η ισότητα των πολιτών εγγυάται τόσο από το Σύνταγμα όσο και από τις νομοθετικές και πολιτικές πρωτοβουλίες. Εντούτοις, τα άτομα με αναπηρία αντιμετωπίζουν σοβαρούς φραγμούς και εμπόδια στον πεδίο της κοινωνικής ζωής, εφόσον δεν εφαρμόζονται ούτε οι ελάχιστες προδιαγραφές και κατευθυντήριες γραμμές για την προσβασιμότητα των εγκαταστάσεων και των υπηρεσιών, επομένως το δικαίωμά τους για την ισότιμη πρόσβαση και συμμετοχή τους στο πολιτιστικό γίνεσθαι της χώρας, παραβιάζεται. Πλέον αναμένουν ακριβώς αυτή την αναγνώριση των παραβιάσεων των δικαιωμάτων τους και τη μετακίνηση από την πολιτική ρητορική στα ευκταία αποτελέσματα.

Συμπεράσματα

Η παρούσα εργασία προσπάθησε να συμβάλει στην ανάδειξη του κρίσιμου θέματος της σύγχρονης εποχής των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, της ισότητας και της ίσης μεταχείρισης για τα άτομα με αναπηρία και να αναζητήσει τον κοινωνικό ρόλο που μπορεί να διαδραματίσει ο πολιτισμός στην καταπολέμηση του αποκλεισμού και στην ομαλή ένταξη της πολυάριθμης αυτής ομάδας στον κοινωνικό χώρο, παράλληλα με τη θεραπευτική επίδρασή του.

Είναι σημαντικό να κατανοήσουμε ότι η αναπηρία αφορά μια κατασκευασμένη έννοια. Η αδυναμία των ανάπηρων ατόμων να συμμετάσχουν πλήρως στην εκτέλεση κοινωνικών ρόλων οφείλεται λιγότερο στην «βλάβη» που φέρουν και καθοριστικά στις κοινωνικές στάσεις και πολιτικές που θέτουν τα εμπόδια. Επομένως η αναπηρία δεν αποτελεί ελάττωμα αλλά διάσταση της ανθρώπινης ποικιλομορφίας.

Για να απαντήσουμε στα ερωτήματα που θέσαμε, ως πλαίσιο έρευνας χρησιμοποιήθηκε ένας ποιοτικός ερευνητικός σχεδιασμός. Επιλέξαμε να προσεγγίσουμε την κοινωνική πραγματικότητα ανάπηρων καλλιτεχνών και να αφουγκραστούμε τον τρόπο που σημασιοδοτούν οι ίδιοι την εμπειρία τους. Αναγνωρίζουμε ότι, τόσο το μέγεθος του δείγματος όσο και τα συγκεκριμένα χαρακτηριστικά των συμμετεχόντων στην έρευνα, δεν επιτρέπουν τη γενικευσιμότητα των ευρημάτων, ωστόσο αυτό δεν αποκλείει την αξιοπιστία και την εγκυρότητά τους, αναφορικά με τον κρίσιμο ρόλο που μπορεί και οφείλει να διαδραματίσει ο πολιτιστικός τομέας στην άμβλυνση των κοινωνικών ανισοτήτων.

Εν προκειμένω, τα συμπεράσματα που προέκυψαν συνοψίζονται στη διαπίστωση ότι τα άτομα με αναπηρία αντιμετωπίζουν τόσο σοβαρά εμπόδια και φραγμούς στο πεδίο της κοινωνικής ζωής, που τους καθιστούν εξόριστους από ένα μεγάλο φάσμα δραστηριοτήτων, επομένως ανίκανους να απολαύσουν τα νόμιμα δικαιώματά τους. Για τα άτομα με αναπηρία, η προσβασιμότητα (φυσική, αισθητηριακή, οικονομική, ηλεκτρονική) αποτελεί την πλέον αναγκαία προϋπόθεση για την ισότιμη συμμετοχή τους στο στίβο της κοινωνικής ζωής και το «κλειδί» για την εξίσωσή τους με τους υπόλοιπους πολίτες. Επομένως, πολιτεία και κοινωνία, με τη συνεχιζόμενη αποτυχία τους να διασφαλίζουν πρόσβαση στα ανάπηρα άτομα, υποθάλλουν την καταπάτηση των θεμελιωδών ανθρωπίνων δικαιωμάτων και ταυτόχρονα υπονομεύουν την ίδια την κοινωνική συνοχή.

Ταυτόχρονα, η θεραπευτική επίδραση της τέχνης και τα ευεργετικά αποτελέσματά της είναι αδιαπραγμάτευτα. Η τέχνη (θέατρο, χορός, εικαστικά) υπερνικά τα στεγανά της συμβατικής λεκτικής επικοινωνίας και απελευθερώνει το δημιουργικό δυναμικό των ανάπηρων καλλιτεχνών. Αυτό οδηγεί στην ενδυνάμωση της προσωπικότητάς τους, στη βελτίωση των γνωστικών τους ικανοτήτων και συνεπώς στην αύξηση της αυτοεκτίμησης και στην προώθηση της ατομικής χειραφέτησης, στοιχεία τα οποία βαθμιαία καθιστούν τα άτομα με αναπηρία πιο δραστήριους και αποτελεσματικούς πολίτες.

Ωστόσο, η αξία των τεχνών και του πολιτισμού δεν περιορίζεται στα παραπάνω. Τα ευρήματα συγκλίνουν στο ότι έχουν ισχυρό αντίκτυπο στην ευημερία τόσο των ανάπηρων δημιουργών όσο και της ίδιας της κοινωνίας. Αυτό, μπορεί να μην είναι δυνατόν να μετρηθεί σε αριθμούς, όμως, οι περίπλοκες, λεπτές και ανεπαίσθητες διεργασίες που συντελούνται ανάμεσα στον καλλιτέχνη και τη δημιουργία, στο κοινό και στον δημιουργό ή στο πολιτιστικό προϊόν και στο κοινό, διαμορφώνουν ένα νέο πλέγμα πλεονεκτημάτων. Οι τέχνες έχουν την ιδιότητα να είναι εκπαιδευτικές, μετασχηματιστικές και συμμετοχικές, να παραδειγματίζουν και να προβληματίζουν. Αποτελούν δηλαδή, ένα ισχυρό πολιτικό εργαλείο και ως εκ τούτου, η συμπερίληψη της αναπηρίας σε όλες τις πολιτιστικές δραστηριότητες κρίνεται καθοριστικής σημασίας. Η αναπαράσταση της αναπηρίας στην τέχνη μπορεί να συμβάλλει στην καταπολέμηση της άγνοιας και στην εξοικείωση του μη ανάπηρου πληθυσμού με άτομα με διαφορετικές κοινωνικές ταυτότητες. Με αργά και σταθερά βήματα αυτό φαίνεται να έχει τη δυναμική να οδηγήσει στην ενίσχυση της ανοχής και στο σεβασμό στην ανθρώπινη ποικιλομορφία. Ακολούθως, η δημιουργία κοινών αφηγήσεων μέσω της πολιτιστικής συνύπαρξης οικοδομεί γέφυρες μεταξύ των ανθρώπων και οδηγεί στον κοινωνικό μετασχηματισμό, στη διαμόρφωση δηλαδή συμπεριληπτικών κοινωνιών, άρα και περισσότερο δημοκρατικών.

Ο πολιτιστικός τομέας είναι τελικά φανερό ότι μπορεί να παράξει κοινωνικά αποτελέσματα και να καταστεί εργαλείο κατά της ανισότητας και της απομόνωσης ευάλωτων ομάδων, ωστόσο δεν αρκεί για την εξάλειψη αυτών των κοινωνικών φαινομένων. Προαπαιτούμενο αποτελεί η ύπαρξη σθεναρής πολιτικής βούλησης (περιλαμβάνει και την επαρκή χρηματοδότηση) για την ενίσχυση των υποεκπροσωπούμενων φωνών. Κυρίως, όμως, απαιτείται η ανάληψη της πολιτικής ευθύνης για την αποτυχία των θεσμών να πατάξουν τις δομικές διακρίσεις, οι οποίες

επιτρέπουν την αναπαραγωγή των επικρατούντων ρατσιστικών στερεότυπων και έχουν αποτέλεσμα την περιθωριοποίηση και τον αποκλεισμό της συγκεκριμένης πληθυσμιακής ομάδας. Καταλυτικός στην εξάλειψη των στερεοτύπων και των προκαταλήψεων, αναδεικνύεται στο σημείο αυτό και ο ρόλος της σχολικής εκπαίδευσης, καθώς η ευκαιρία αλληλεπίδρασης με άτομα με διαφορετικές κοινωνικές ταυτότητες στην νεαρή μαθητική ηλικία δύναται να διαμορφώσει αντιλήψεις που θα εδραιώνονται στην αποδοχή και στο σεβασμό της διαφορετικότητας.

Εν κατακλείδι, αναγνωρίζουμε ότι η παρούσα μικρής κλίμακας έρευνα εκ των πραγμάτων αδυνατεί να παρουσιάσει αναμφισβήτητα αποδεικτικά στοιχεία για τον κοινωνικό αντίκτυπο του πολιτισμού, όμως θεωρούμε ότι αυτό το ζήτημα ήρθε εδώ για να μείνει και είναι βέβαιο ότι θα καταλαμβάνει εξέχουσα θέση στις μελλοντικές συζητήσεις και στη χάραξη των εθνικών πολιτικών.

Βιβλιογραφικές Αναφορές

Σύνταγμα της Ελλάδας (άρθρο 4, άρθρο 5 παρ. 1, άρθρο 21 παρ.6)

N.1650/1986 (ΦΕΚ Α 160/16-10-1986) «Για την προστασία του Περιβάλλοντος»

N.2430/1996 (ΦΕΚ 156/A/10-7-1996) «Καθιέρωση της 3ης Δεκεμβρίου ως ημέρα ατόμων με ειδικές ανάγκες - θέσπιση του θεσμού της Κάρτας αναπηρίας και άλλες διατάξεις».

N.3699/2008 (ΦΕΚ 199/A/2-10-2008) «Ειδική Αγωγή και Εκπαίδευση ατόμων με αναπηρία ή με ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες»

N.4067/2012 (ΦΕΚ Α 79/2012) «Νέος Οικοδομικός Κανονισμός»

N.4074/2012 (ΦΕΚ 88/A) «Κύρωση της Σύμβασης για τα δικαιώματα των ατόμων με αναπηρίες και του Προαιρετικού Πρωτοκόλλου στη Σύμβαση για τα δικαιώματα των ατόμων με αναπηρίες»

Ελληνική και Ξένη Βιβλιογραφία

Abbas, J., Church, K., Frazee, C., & Panitch, M. (2004). *Lights...Camera...Attitude! Introducing Disability arts and Culture*, Ryerson University, Toronto.

Αθανασοπούλου, Α., (2002). «Σύντομη Επισκόπηση των Δομών Πολιτισμού στην Ευρώπη», στο Αθανασοπούλου Α., Γλύτση, Ε. & Χαμπούρη-Ιωαννίδου, Αικ., *Πολιτιστικό Πλαίσιο*, Τόμος Β, *Οι Διαστάσεις των Πολιτιστικών Φαινομένων*, ΕΑΠ Πάτρα.

Albrecht, L.G., Seelman, D.K., Bury, M. (2019). «Εισαγωγή: Η Διαμόρφωση των Σπουδών στην Αναπηρία», στο: Albrecht, G.L., Seelman, K.D., Bury, M., *Εγχειρίδιο Σπουδών στην Αναπηρία: Σύγχρονες Πολυεπιστημονικές Θεωρήσεις*, Ζώνιου-Σιδέρη, Α., Ντεροπούλου-Ντέρου, Ευ. (επιμ. ελληνικής έκδοσης), Λυμπεροπούλου Χ., Φαλτσέτα, Αικ. (μτφ.), Πεδίο, Αθήνα.

Αλκαλάη, Ν. (2004). «Χοροκινητική Θεραπεία (Dance Movement Therapy)», στο Δρίτσας, Θ., (επιστ. επιμ.) *Η τέχνη ως μέσον θεραπευτικής αγωγής*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα, σ. 31-35.

Allport, G.W. (1954). *The Nature of Prejudice*, Mass: Addison-Wesley Pub. Co, Cambridge.

- Altman, M.B. (2019). «Ορισμοί της Αναπηρίας, Μοντέλα, Σχήματα Ταξινόμησης και Εφαρμογές», στο: Albrecht, G.L., Seelman, K.D., Bury, M., *Εγχειρίδιο Σπουδών στην Αναπηρία: Σύγχρονες Πολυεπιστημονικές Θεωρήσεις*, Ζώνιου-Σιδέρη, Α., Ντεροπούλου-Ντέρου, Ευ. (επιμ. ελληνικής έκδοσης), Λυμπεροπούλου Χ., Φαλτσέτα, Αικ. (μτφ.), Πεδίο, Αθήνα.
- Βαρδακαστάνης, Ι. (2014). «Η ολιστική προσέγγιση της προσβασιμότητας: σύγχρονες αντιλήψεις και τάσεις», στο Περιοδικό: *Αρχιτέκτονες*, τεύχος 09, ΣΑΔΑΣ-ΠΕΑ. Διαθέσιμο στο: <https://www.sadas-pea.gr/i-olistiki-prosengisitis-prosvasimotitas-sigchrones-antilipsis-ke-tasis-architektones/>
- Barnes, C. (2008). “Generating Change: Disability, Culture and Art”, in: *Behinderung und Dritte Welt (Journal for Disability and International Development)*, 19 Jargang, Ausgabe, p. 4-13 (2008). Διαθέσιμο στο: <https://disability-studies.leeds.ac.uk/wp-content/uploads/sites/40/library/Barnes-Generating-Change.pdf>
- Barnes, C., Mercer, G. (2019). «Η Κουλτούρα της Αναπηρίας: Αφομοίωση ή Ένταξη;», στο: Albrecht, G.L., Seelman, K.D., Bury, M., *Εγχειρίδιο Σπουδών στην Αναπηρία: Σύγχρονες Πολυεπιστημονικές Θεωρήσεις*, Ζώνιου-Σιδέρη, Α., Ντεροπούλου-Ντέρου, Ευ. (επιμ. ελληνικής έκδοσης), Λυμπεροπούλου Χ., Φαλτσέτα, Αικ. (μτφ.), Πεδίο, Αθήνα.
- Bickenbach, J.E. (2019). «Αναπηρία – Ανθρώπινα Δικαιώματα, Νόμος και Πολιτική», στο: Albrecht, G.L., Seelman, K.D., Bury, M., *Εγχειρίδιο Σπουδών στην Αναπηρία: Σύγχρονες Πολυεπιστημονικές Θεωρήσεις*, Ζώνιου-Σιδέρη, Α., Ντεροπούλου-Ντέρου, Ευ. (επιμ. ελληνικής έκδοσης), Λυμπεροπούλου Χ., Φαλτσέτα, Αικ. (μτφ.), Πεδίο, Αθήνα.
- Baynton, C.D. (2001). Disability and the justification of inequality in American history, in P.K. Longmore & L. Umansky (eds.), *The new disability history*. New York, NY: New York University Press, p. 33-57. Διαθέσιμο στο: <https://courses.washington.edu/intro2ds/Readings/Baynton.pdf>
- Braddock, L.D., Parish, L.S. (2019). «Η Θεσμική Ιστορία της Αναπηρίας», στο: Albrecht, G.L., Seelman, K.D., Bury, M., *Εγχειρίδιο Σπουδών στην Αναπηρία: Σύγχρονες Πολυεπιστημονικές Θεωρήσεις*, Ζώνιου-Σιδέρη, Α., Ντεροπούλου-

- Ντέρου, Ευ. (επιμ. ελληνικής έκδοσης), Λυμπεροπούλου Χ., Φαλτσέτα, Αικ. (μτφ.), Πεδίο, Αθήνα.
- Burchardt, T., Le Grand, J. and Piachaud, D. (2002). «[Degrees of exclusion: developing a multidimensional measure](#)», στο: Hills, J. Le Grand, J. and Piachaud, D., 2002, *Understanding Social Exclusion*, Oxford University Press, Oxford, p. 30-43.
- Burchardt, T. (2004). Capabilities and disability: the capabilities framework and the social model of disability, *Disability & Society*, Vol. 19, No. 7, p.735-751. Διαθέσιμο στο: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/0968759042000284213?scroll=top&needAccess=true>
- Burchardt, T. (2005). *The education and employment of disabled young people: frustrated ambition*. Bristol, Policy Press.
- Creswell, J. W. (2013). *Qualitative Inquiry and Research Design: Choosing Among Five Approaches*, 3rd edition, Sage Publications, California.
- Daly, M. (2006). *Social Exclusion as Concept and Policy Template in the European Union*, Working Paper, no. 135.
- Δρίτσας, Θ. (2004). «Πρόλογος», στο Δρίτσας, Θ., (επιστ. επιμ.) *Η τέχνη ως μέσον θεραπευτικής αγωγής*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα.
- Ε.Σ.Α.μεΑ. (2012). *Συγκριτική Μελέτη θεσμικού Πλαισίου για την «Προσβασιμότητα» και τα άτομα με αναπηρία*, Εθνική Συνομοσπονδία Ατόμων με Αναπηρία.
- Ε.Σ.Α.μεΑ. (2014). *Μελέτη για τις Νέες Τεχνολογίες και άτομα με Αναπηρία*, Εθνική Συνομοσπονδία Ατόμων με Αναπηρία.
- Ε.Σ.Α.μεΑ. (2018). *4^ο Δελτίο του Παρατηρητηρίου Θεμάτων Αναπηρίας: Συμμετοχή σε Κοινωνικές και Πολιτιστικές Δραστηριότητες*. Διαθέσιμο στο: <https://www.paratiritirioanapirias.gr/el/results/%20publications/31/4o-deltio-statistikhs-plhroforhshs-symmetoxh-se-koinwnikes-kai-politistikes-drasthriothtes>
- Ε.Σ.Α.μεΑ. (2019). *Πολιτισμός για όλους: Διασφαλίζοντας την ισότιμη συμμετοχή των ατόμων με αναπηρία στην πολιτιστική ζωή*, Εθνική Συνομοσπονδία Ατόμων με Αναπηρία, Αθήνα.

- Ε.Σ.Α.μεΑ. (2020). *Εγχειρίδιο για την ενσωμάτωση της δικαιωματικής προσέγγισης της αναπηρίας στις τοπικές κοινωνικές και αναπτυξιακές πολιτικές, δράσεις, μέτρα και προγράμματα*, Εθνικό Κέντρο Συνταγματικού Δικαίου, Εθνική Συνομοσπονδία Ατόμων με Αναπηρία, Αθήνα.
- European Commission, (2002). *Joint report on social inclusion*. Διαθέσιμο στο: <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/22f086b6-194f-4d70-9a20-f86bbabff202>
- European Commission, (2004). *Joint Report on Social Inclusion*, Report 7101/04, Brussels, Publications Office. Διαθέσιμο στο: https://ec.europa.eu/employment_social/social_inclusion/docs/final_joint_inclusion_report_2003_en.pdf
- Finkelstein, V., Morrison, El. (1991). “Culture as Struggle: Access to Power”, in Leeds, S. (eds), *Disability Arts and Cultural Papers*, Shape, London. Διαθέσιμο στο: <https://disability-studies.leeds.ac.uk/wp-content/uploads/sites/40/library/Lees-arts-and-culture.pdf>
- Fujiura, T.G., Rutkowski-Kmitta, V. (2019). «Μετρώντας την Αναπηρία», στο: Albrecht, G.L., Seelman, K.D., Bury, M., *Εγχειρίδιο Σπουδών στην Αναπηρία: Σύγχρονες Πολυεπιστημονικές Θεωρήσεις*, Ζώνιου-Σιδέρη, Α., Ντεροπούλου-Ντέρου, Ευ. (επιμ. ελληνικής έκδοσης), Λυμπεροπούλου Χ., Φαλτσέτα, Αικ. (μτφ.), Πεδίο, Αθήνα.
- Furner, J. (2020). “Recovering the social interpretation of disability”, *Disability & Society*, 35:10, p. 1535-1555, DOI: 10.1080/09687599.2019.1688644.
- Garland-Thomson, R. (2001). *Re-shaping, Re-thinking, Re-defining*, Center for Women Policy Studies. Διαθέσιμο στο: <https://www.womenenabled.org/pdfs/Garland-Thomson,Rosemarie,RedefiningFeministDisabilitiesStudiesCWPR2001.pdf>
- Gervais, J.S. (2011). “A social psychological perspective of disability prejudice”, Wiener, L.R., Willborn L.St. (eds) *Disability and Aging Discrimination. Perspectives in Law and Psychology*, 2, Springer, New York, p.249-262.
- Heywood, K. (2003). “Introducing Art Therapy into the Christie Hospital Manchester UK 2001-2002”, *Complementary Therapies in Nursing and Midwifery*, 9(3),

p.125-132. Διαθέσιμο στο: https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S1353611703000210?casa_token=rB7IFD3MXIcAAAAA:6MM8Da_gY2MVHEotWdtquqr8IoyuKOO9FDyQtj3rHlrYENI0alXoU9UxY-PC7jwboXnSD_LS

Hogan, S. (2001). *Healing Arts: The History of Art Therapy*, Jessica Kingsley Publishers, London.

Ίσαρη, Φ., Πουρκός, Μ. (2015). *Ποιοτική Μεθοδολογία Έρευνας: Εφαρμογές στην Ψυχολογία και στην Εκπαίδευση*, Ελληνικά Ακαδημαϊκά Ηλεκτρονικά Συγγράμματα και Βοηθήματα. Διαθέσιμο στο: <https://repository.kallipos.gr/handle/11419/5826>

Καβουνίδη, Τζ. (2005). «Τα χαρακτηριστικά του κοινωνικού αποκλεισμού: Κοινωνικός αποκλεισμός, έννοια, κοινοτικές πρωτοβουλίες, ελληνική εμπειρία και διλήμματα πολιτικής», στο: Ηλ. Κατσούλης (επιστημ. υπευθ.), Δ. Καραντινός, Λ. Μαράτου-Αλιπράντη, Ε. Φρονίμου (επιμ.), *Διαστάσεις του κοινωνικού αποκλεισμού στην Ελλάδα: Κύρια θέματα και προσδιορισμός προτεραιοτήτων πολιτικής*, Τόμος Α', σελ. 45-79, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα.

Karlan, F. (2007). *Art Therapy and Social Action*, J. Kingsley Publishers, London.

Κιλίμη, Γ. (2004). «Η εικαστική προσέγγιση στις θεραπείες μέσω τέχνης», στο Δρίτσας, Θ., (επιστ. επιμ.) *Η τέχνη ως μέσον θεραπευτικής αγωγής*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα.

Κόνσολα, Ντ. (2006). *Πολιτιστική Ανάπτυξη και Πολιτική*, Εκδ. Παπαζήση, Αθήνα.

Κοντοχρήστου, Μ. (2018). «Οικοδομώντας την Ευρώπη. Οι Πολιτικές Πολιτισμού στην Ευρωπαϊκή Ένωση», στο Κοντοχρήστου, Μ. (επιμ.), *Διεθνές Γίνεσθαι και Πολιτισμός: Προκλήσεις και Πολιτικές*, Σιδέρης, Αθήνα, σ. 37-58.

Κρασανάκης, Στ.. (2004). «Δραματοθεραπευτική Εισ-αγωγή», στο Δρίτσας, Θ., (επιστ. επιμ.) *Η τέχνη ως μέσον θεραπευτικής αγωγής*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα.

Κυριαζίδης, Θ. (2007). «Επαναξιολόγηση του πολιτιστικού κεφαλαίου ως μέσου ανάπτυξης», στο: *Τετράδια Πολιτισμού*, Τεύχος 1, Υπουργείο Πολιτισμού, σ. 99-116.

- Landy, R. (2007). "Drama Therapy and Psychodrama", Malchiodi, C. (eds), *Expressive Therapies*, The Guilford Press, New York-London, p. 90-116.
- Law, M. (1991). "The environment: a focus for occupational therapy", *Canadian Journal of Occupational Therapy*, 58(4), p.171-180.
- Levitas R., Pantazis C., Fahmy E., Gordon D., Lloyd E. and Patsios, D. (2007). *The Multi-Dimensional Analysis of Social Exclusion*, Bristol University.
- Loman, S. (2007). "Dance Movement Therapy", Malchiodi, C. (eds), *Expressive Therapies*, The Guilford Press, New York-London, p. 68-89.
- Madanipour, Al., Cars, G., Allen, J. (eds), (1998), «Social Exclusion in European Cities: Processes, Experiences, and Responses», Article reprinted in R. LeGates and F. Stout, eds, *The City Reader*, Fifth Edition (2011), Routledge, London, p. 186-194. Διαθέσιμο στο: https://www.researchgate.net/publication/306203723_Social_exclusion_and_space
- Malchiodi, C. (2007). "Expressive Therapies: History, Theory and Practice", Malchiodi, C. (eds), *Expressive Therapies*, The Guilford Press, New York-London p. 1-15.
- Malchiodi, C. (2007). "Art Therapy", Malchiodi, C. (eds), *Expressive Therapies*, The Guilford Press, New York-London, p. 16-45.
- Μαραθάκη-Αναστασάκη, Ε. (2007). «Προς την αυτονόμηση-χειραφέτηση ανάπηρων παιδιών», στο: Λιοδάκης, Αντ., Τζανάκης, Μ., Τσούρτου, Β. (επιμ.), *Τέχνη και Ψυχιατρική: Με αφορμή το 1^ο Συνέδριο*, Ινστιτούτο Έρευνας και Εφαρμογής Προγραμμάτων Ψυχικής Υγείας «ΕΠΕΚΕΙΝΑ», Αθήνα-Χανιά.
- Μαργαρίτη-Τζωρτζάκη, Α., Σμυρλή, Ν. (2004). «Χοροθεραπεία: Η θεραπευτική οδός που έρχεται από το μακρινό παρελθόν», στο Δρίτσας, Θ., (επιστ. επιμ.) *Η τέχνη ως μέσον θεραπευτικής αγωγής*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα, σ. 13-21.
- Μαντζούκας, Στ. (2007). «Ποιοτική έρευνα σε έξι εύκολα βήματα. Η επιστημολογία, οι μέθοδοι και η παρουσίαση», στο: *Νοσηλευτική*, 46(1):236-246.
- Marx, M.D., Sei, Jin Ko, (2019). *Stereotypes and prejudice*, Oxford Research Encyclopedia of Psychology, Oxford University Press USA. DOI: 10.1093/acrefore/9780190236557.013.307

- Matarasso, F. (1997). *Use or Ornament? The Social Impact of Participation in the Arts*, Comedia, UK. Διαθέσιμο στο: <https://www.artshealthresources.org.uk/wp-content/uploads/2017/01/1997-Matarasso-Use-or-Ornament-The-Social-Impact-of-Participation-in-the-Arts-1.pdf>
- Matsaganis, M., Ferrera, M., Sacchi, St. (2002). “Open coordination against poverty: the new EU ‘social inclusion process’”, *Journal of European Social Policy* 12 (3), p. 227-239, SAGE Publications, London.
- Moon, L.B. (2008). *Introduction to Art Therapy: Faith in the Product*, Charles C Thomas Publisher Ltd, Springfield-Illinois.
- Μπιτσάνη, Ευ. (2004). *Πολιτισμική Διαχείριση και Περιφερειακή Ανάπτυξη: Σχεδιασμός πολιτιστικής πολιτικής και πολιτιστικού προϊόντος*, Διόνικος, Αθήνα.
- Μπιτσάνη, Ευ., Πανταζόπουλος, Στ. (2018). «Οι πολιτιστικές πολιτικές καταπολέμησης του κοινωνικού αποκλεισμού και ενίσχυσης της κοινωνικής συνοχής τον καιρό της κρίσης», στο: Μπιτσάνη Ε., Μαυρέας Κ., Σωτηρόπουλος Δ., Τσέκος Θ., (επιμ.), *Θεσμοί και πολιτικές τον καιρό της κρίσης. Διοίκηση, κοινωνία, υγεία και οι επιπτώσεις της κρίσης*. Παπαζήσης, Αθήνα, σελ. 161-194.
- Ντεροπούλου-Ντέρου, Ευ., Ζώνιου-Σιδέρη, Αθ. (2019). «Αντί προλόγου – Αναπηρία και Διαφορετικότητα: Όροι Ενόχλησης και Εφησυχασμού», στο: Albrecht, G.L., Seelman, K.D., Bury, M., *Εγχειρίδιο Σπουδών στην Αναπηρία: Σύγχρονες Πολυεπιστημονικές Θεωρήσεις*, Ζώνιου-Σιδέρη, Α., Ντεροπούλου-Ντέρου, Ευ. (επιμ. ελληνικής έκδοσης), Λυμπεροπούλου Χ., Φαλτσέτα, Αικ. (μτφ.), Πεδίο, Αθήνα.
- Opdenakker, R. (2006). “Advantages and Disadvantages of Four Interview Techniques in Qualitative Research”, *Forum: Qualitative Social Research*, Volume 7, No. 4, Art. 11, September 2006.
- Oliver, M. (1990). “The individual and social models of disability”, Paper presented at *Joint Workshop of the Living Options Group and the Research Unit of the Royal College of Physicians*. Διαθέσιμο στο: <https://disability-studies.leeds.ac.uk/wp-content/uploads/sites/40/library/Oliver-in-soc-dis.pdf>

- Oliver, M. (1993). *Disability, Citizenship and Empowerment*, Milton Keynes, UK: Open University Press.
- Oliver, M. (2013). “The social model of disability: thirty years on”, *Disability & Society*, 28:7, p. 1024-1026, DOI: 10.1080/09687599.2013.818773.
- Omtzigt, Dirk-Jan, (2009). *Survey on Social Inclusion: Theory and Policy*, Report Working Paper, Oxford University – Oxford Institute for Global Economic Development. Διαθέσιμο στο: https://ec.europa.eu/regional_policy/archive/policy/future/pdf/1_omtzig_final_formatted.pdf
- Παναγιωτοπούλου, Ε., Ζωγράφου, Μ., Μπουρνέλλη, Π., Λυδάκη, Α. (2009). «Χοροθεραπεία και Παραδοσιακές Χορευτικές Πρακτικές», στο Ηλεκτρονικό Περιοδικό: Επιστήμη ου Χορού, Τόμος 3, Αθήνα. Διαθέσιμο στο: https://www.researchgate.net/publication/309204762_Episteme_tou_Chorou_Science_of_Dance_Elektroniko_Periodiko_Electronic_Journal_Chorotheapeia_kai_Paradosiakes_Choreutikes_Praktikes
- Patton, M. Q. (2002). *Qualitative research and evaluation methods*, 3rd edition, Sage Publications, Thousand Oaks.
- Penrose, D.W. Jr, (2015). “The Discourse of Disability in Ancient Greece”, *Classical World*, Vol. 108, No 4, p. 499-523 (Article), Published by John Hopkins University Press. DOI: 10.1353/clw.2015.0068
- Půtová, B. (2018). “Freak shows. Otherness of the human body as a form of public presentation”, *Anthropologie* 56(2):91-102. DOI: [10.26720/anthro.17.07.20.1](https://doi.org/10.26720/anthro.17.07.20.1)
- Rix, P. (2003). “Anything is Possible: the arts and social inclusion”, *Policy Futures in Education*, Volume 1, Number 4, p. 716-730.
- Robson, C. (2007). *Η Έρευνα του Πραγματικού Κόσμου: Ένα μέσον για κοινωνικούς επιστήμονες και επαγγελματίες ερευνητές*, Gutenberg, Αθήνα.
- Scotch, R.K. (1989). “Politics and policy in the history of the disability rights movement”, *The Milbank Quarterly*, Vol. 67, Supplement 2, Part 2, p.380-400.
- SEKN, (2008). *Understanding and Tackling Social Exclusion*, Final Report to the WHO Commission on Social Determinants of Health from the Social Exclusion Knowledge Network.

- Sen A. (2009). *The idea of justice*. Cambridge, The Belknap Press of Harvard University Press.
- Shakespeare, T. (2010). "The Social Model of Disability", *The Disability Studies Reader*, Ed. Lennard J. Davis. New York: Routledge, 266-73 (Pre-print copy). Διαθέσιμο στο: http://thedigitalcommons.org/docs/shakespeare_social-model-of-disability.pdf
- Silver, H. (1994). *Social Exclusion and Social Solidarity: Three Paradigms*, International Labour Review, vol. 133, no. 5-6, pp. 531-578.
- Silver, H. (2015). "The Contexts of Social Inclusion", DESA Working Paper No. 144, New York: *United Nations Department of Economic and Social Affairs*.
- Sloane J.P. and Jones K.M. (2010). *Disability and Social Exclusion*, Paper prepared for the AIEL Conference September 2010. Διαθέσιμο στο: https://www.researchgate.net/publication/226710381_Disability_and_Social_Exclusion
- Συμεωνίδου, Σ. (2007). «Υποστήριξη νέων σε κίνδυνο: Ψυχοδραματική προσέγγιση. Μία επισκόπηση της ψυχοθεραπείας μέσω ψυχοδράματος ως θεραπευτικού εργαλείου», στο: Λιοδάκης, Αντ., Τζανάκης, Μ., Τσούρτου, Β. (επιμ.), *Τέχνη και Ψυχιατρική: Με αφορμή το 1^ο Συνέδριο*, Ινστιτούτο Έρευνας και Εφαρμογής Προγραμμάτων Ψυχικής Υγείας «ΕΠΕΚΕΙΝΑ», Αθήνα-Χανιά.
- Sutherland, A. (2005). *Chronology of Disability Arts: 1977-March 2003*, Edward Lear Foundation, London. Διαθέσιμο στο: <https://disability-studies.leeds.ac.uk/wp-content/uploads/sites/40/library/Sutherland-Chronology29.4.05-Word-intro-and-logo.wpd.pdf>
- Τζανάκης, Μ., Τσούρτου, Β. (2007). «Εισαγωγή», στο: Λιοδάκης, Αντ., Τζανάκης, Μ., Τσούρτου, Β. (επιμ.), *Τέχνη και Ψυχιατρική: Με αφορμή το 1^ο Συνέδριο*, Ινστιτούτο Έρευνας και Εφαρμογής Προγραμμάτων Ψυχικής Υγείας «ΕΠΕΚΕΙΝΑ», Αθήνα-Χανιά.
- Τσιώλης, Γ. (2018). «Η θεματική ανάλυση ποιοτικών δεδομένων», στο: Ζαϊμάκης, Γ. (επιμ.), *Ερευνητικές διαδρομές στις Κοινωνικές Επιστήμες: Θεωρητικές-Μεθοδολογικές Συμβολές και Μελέτες Περίπτωσης*, Πανεπιστήμιο Κρήτης, σ. 97-125.

- UNESCO, (2005). Convention on the Protection and Promotion of the Diversity of Cultural Expressions, Paris. Διαθέσιμο στο: <<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000142919>>
- UNESCO, (2012). *Measuring Cultural Participation: 2009 Framework for Cultural Statistics Handbook No. 2*, UNESCO Institute for Statistics, Montreal, Quebec. Διαθέσιμο στο: <https://kreativneindustrije.me/wp-content/uploads/2019/07/05-MEASURING-CULTURAL-PARTICIPATION-UNSECO-2009.pdf>
- United Nations Convention on the Rights of Persons with Disabilities and its Optional Protocol (A/RES/61/106), (2006). Διαθέσιμο στο: <https://www.un.org/disabilities/documents/convention/convoptprot-e.pdf>
- UPIAS, (1976). *Fundamental Principles of Disability*, London, Union of the Physically Impaired Against Segregation. Διαθέσιμο στο: <https://disability-studies.leeds.ac.uk/wp-content/uploads/sites/40/library/UPIAS-fundamental-principles.pdf>
- Watson, N. (2004). “The Dialectics of Disability: a social model for the 21st Century?”, in: *Implementing the Social Model of Disability: Theory and Research*, Barnes C. and Mercer G. (eds), Leeds: The Disability Press, p. 101-117.
- WHO, (1980). *International Classification of Impairments, Disabilities, and Handicaps*, Geneva, World Health Organization. Διαθέσιμο στο: https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/41003/9241541261_eng.pdf?sequence
- WHO, (1999). *Assessment, Classification and Epidemiology Unit*, International classification of functioning and disability: ICFH-2, Beta-2 draft: short version, Geneva, World Health Organization. Διαθέσιμο στο: <https://apps.who.int/iris/handle/10665/65990>
- Φερόνας, Αν. (2019). *Κοινωνική Πολιτική και Κοινωνικό Κράτος: Κοινωνικός Αποκλεισμός και Κοινωνική Αλληλεγγύη στην Ελλάδα της Κρίσης*, Εκδόσεις Διόνικος, Αθήνα.

- Williams, G. (2019). «Θεωρητικοποίηση της Αναπηρίας», στο: Albrecht, G.L., Seelman, K.D., Bury, M., *Εγχειρίδιο Σπουδών στην Αναπηρία: Σύγχρονες Πολυεπιστημονικές Θεωρήσεις*, Ζώνιου-Σιδέρη, Α., Ντεροπούλου-Ντέρου, Ευ. (επιμ. ελληνικής έκδοσης), Λυμπεροπούλου Χ., Φαλτσέτα, Αικ. (μτφ.), Πεδίο, Αθήνα.
- Χαλικιάς, Μ., Μανωλέσσου, Αλ., Λάλου Π. (2015). *Μεθοδολογία Έρευνας και Εισαγωγή στη Στατιστική Ανάλυση Δεδομένων με το IBM SPSS STATISTICS*, Ελληνικά Ακαδημαϊκά Ελληνικά Συγγράμματα και Βοηθήματα. Διαθέσιμο στο: <https://repository.kallipos.gr/>
- Χατζηπέτρου, Α. (2014). «Θεωρητικά μοντέλα προσέγγισης της αναπηρίας», στο Χατζηπέτρου Α. (επιμ.) *Σχεδιασμός Πολιτικής σε Θέματα Αναπηρίας: Εγχειρίδιο Εκπαιδευόμενου*, Εθνική Συνομοσπονδία Ατόμων με Αναπηρία, Αθήνα, σ. 49-66.
- Yamauchi, T., Takeshima, T., Koh, E., Chiba, H., Nakagawa, R., Sudo, A., Ono, S., Okazaki, Y., Kikkawa, T. (2011). “A preliminary study on the attitude of the Japanese public towards creative artwork by people with mental illness”, *International Journal of Social Psychiatry*, 58(4) 350–354.
- Ζαφειροπούλου, Ε., Δεδέσκη, Δ., Μάγκλαρη, Μ., Αγγέλης, Γ. (2007). «Η Δραματική/Θεατρική Τέχνη στην Υπηρεσία της Ψυχοθεραπείας», στο: Λιοδάκης, Αντ., Τζανάκης, Μ., Τσούρτου, Β. (επιμ.), *Τέχνη και Ψυχιατρική: Με αφορμή το 1^ο Συνέδριο*, Ινστιτούτο Έρευνας και Εφαρμογής Προγραμμάτων Ψυχικής Υγείας «ΕΠΕΚΕΙΝΑ», Αθήνα-Χανιά.

Δικτυογραφία

- United Nations, Declaration on the Rights of Disabled Persons. <<https://www.ohchr.org/EN/ProfessionalInterest/Pages/RightsOfDisabledPersons.aspx>> (Προσπελάστηκε: 8/12/2020)
- United Nations, (2007), *Convention on the Rights of Persons with Disabilities*, <<http://www.un.org/disabilities/convention/conventionfull.shtml>> (Προσπελάστηκε: 18/12/2020)

United Nations, *Identifying social inclusion and exclusion* <<https://www.un.org/esa/socdev/rwss/2016/chapter1.pdf>> (Προσπελάστηκε: 3/12/2020)

European Commission: DG Employment and Social Affairs, (2002). *Disability and Social Exclusion in the European Union Time for change, tools for change: Final study report*. Διαθέσιμο στον ιστότοπο: https://sid.usal.es/idoscs/F8/FDO7040/disability_and_social_exclusion_report.pdf (Προσπελάστηκε: 6/12/2020)

United Nations (1994): *Standard Rules on the Equalization of Opportunities for Persons with Disabilities* <<https://www.un.org/development/desa/disabilities/standard-rules-on-the-equalization-of-opportunities-for-persons-with-disabilities.html>> (Προσπελάστηκε: 18/12/2020)

European Commission (16 June 2000): *Social exclusion: Commission follows up Lisbon summit accord to get tough on poverty and the causes of poverty*. Διαθέσιμο στον ιστότοπο: <https://ec.europa.eu/environment/archives/action-programme/env-act5/pdf/5eap.pdf> (Προσπελάστηκε: 28/11/2020)

European Commission: *Employment, Social Affairs & Inclusion* <<https://ec.europa.eu/social/main.jsp?langId=en&catId=750>> (Προσπελάστηκε: 3/12/2020)

European Commission: *The European Pillar of Social Rights in 20 principles* <https://ec.europa.eu/commission/priorities/deeper-and-fairer-economic-and-monetary-union/european-pillar-social-rights/european-pillar-social-rights-20-principles_en> (Προσπελάστηκε: 3/12/2020)

European platform against poverty and social exclusion. Διαθέσιμο στον ιστότοπο: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=LEGISSUM%3Aem0046> (Προσπελάστηκε: 3/12/2020)

European Commission: *European accessibility act* <<https://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=1202>> (Προσπελάστηκε: 18/12/2020)

European Commission: *European Disability Strategy 2010-2020* <https://ec.europa.eu/eip/ageing/standards/general/general-documents/european-disability-strategy-2010-2020_en> (Προσπελάστηκε: 18/12/2020)

European Commission (2010): Creating a barrier-free Europe: European Commission seeks better access for 80 million people with disabilities <https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/el/IP_10_1505> (Προσπελάστηκε: 18/12/2020)

European Commission: Employment, Social Affairs & Inclusion. Διαθέσιμο στον ιστότοπο: <<https://ec.europa.eu/social/main.jsp?langId=en&catId=750>> (Προσπελάστηκε: 3/12/2020)

European Commission Creative Europe. Διαθέσιμο στον ιστότοπο: <https://ec.europa.eu/programmes/creative-europe/node_en> (Προσπελάστηκε: 3/12/2020)

European Commission, Creative Europe: Un-Label New Grounds for Inclusive Performing Arts <<https://ec.europa.eu/programmes/creative-europe/projects/ce-project-details/#project/559308-CREA-1-2015-1-DE-CULT-COOP1>> (Προσπελάστηκε 18/1/2021)

EUROSTAT (2011): “Disabilities among the working age population” http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Disability_statistics (Προσπελάστηκε: 14/2/2021)

European Parliamentary Research Service (EPRS), Magdalena Pasikowska-Schnass: Access to cultural life for people with disabilities (2019) <[https://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:qz57Aulb0EgJ:https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRI/E/2019/644200/EPRS_BRI\(2019\)644200_EN.pdf+&cd=1&hl=el&ct=clnk&gl=gr#2](https://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:qz57Aulb0EgJ:https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRI/E/2019/644200/EPRS_BRI(2019)644200_EN.pdf+&cd=1&hl=el&ct=clnk&gl=gr#2)> (Προσπελάστηκε: 14/2/2021)

Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, *Θεματολογικά Δελτία για την Ευρωπαϊκή Ένωση: Πολιτισμός* <<https://www.europarl.europa.eu/factsheets/el/sheet/137/%CF%80%CE%BF%CE%B%CE%B9%CF%84%CE%B9%CF%83%CE%BC%CE%BF%CF%82>> (Προσπελάστηκε: 31/12/2020)

European Institute for Design and Disability <<https://dfaeurope.eu/>> (Προσπελάστηκε: 18/12/2020)

EIDD Design for All Europe: The Berlin Act 2005: *Culture for All*
<<https://dfaeurope.eu/what-is-dfa/dfa-documents/the-berlin-act-2005/>>

(Προσπελάστηκε: 18/12/2020)

Υπουργείο Εργασίας & Κοινωνικών Ασφαλίσεων: Εθνικό Στρατηγικό Πλαίσιο για την Κοινωνική ένταξη <https://www.ypakp.gr/index566c.html?ID=15sP3NTid7vEcodZ&Rec_ID=9726> (Προσπελάστηκε: 3/12/2020)

Unesco, (2020), *The Politics of Social Inclusion: Bridging Knowledge and Policies Towards Social Change*, United Nations Educational, Scientific and Cultural
<<https://en.unesco.org/inclusivepolicylab/publications/politics-social-inclusion>>

(Προσπελάστηκε: 3/12/2020)

SEKN, (2008), *Understanding and Tackling Social Exclusion*, Final Report to the WHO Commission on Social Determinants of Health From the Social Exclusion Knowledge Network.

International Labour Organization (βλ.: *Social exclusion: An ILO perspective (RS 111)* ή *Social exclusion: Rhetoric, reality, responses* κ.ά.)
<<https://www.ilo.org/global/lang--en/index.htm>> (Προσπελάστηκε: 3/12/2020)

World Bank Group, (2017). *Social Inclusion: What does it mean for healthy policy and practice?*

<<http://documents1.worldbank.org/curated/en/340151511339480628/pdf/121584-WP-SocialInclusion-Health-PUBLIC.pdf>> (Προσπελάστηκε: 3/12/2020)

Freire Institute <<https://www.freire.org/paulo-freire/concepts-used-by-paulo-freire/>>

(Προσπελάστηκε 21/12/2020)

Δημοσίευση των Ηνωμένων Εθνών: *Προσβασιμότητα για άτομα με αναπηρίες: Εγχειρίδιο σχεδιασμού για περιβάλλον χωρίς εμπόδια* <<https://static.un.org/esa/socdev/enable/designm/intro.htm>> (Προσπελάστηκε: 18/12/2020)

COM(2000) 284 final, Brussels, 12.05.2000 <<https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2000:0284:FIN:EN:PDF>>

(Προσπελάστηκε: 19/12/2020)

Ψήφισμα του Συμβουλίου της 6ης Μαΐου 2003 σχετικά με τη δυνατότητα πρόσβασης στην πολιτιστική υποδομή και τις πολιτιστικές δραστηριότητες για τα άτομα με αναπηρίες, *Επίσημη Εφημερίδα αριθ. C 134 της 07/06/2003 σ. 0007 – 0008*

<[https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:32003G0607\(02\):EL:HTML](https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:32003G0607(02):EL:HTML)>

(Προσπελάστηκε: 6/1/2021)

Δήμος Αθηναίων. ΟΠΑΝΔΑ: «Τρεις Τέχνες, ένα όνειρο» Καλλιτεχνικά μαθήματα χορού, μουσικής & ζωγραφικής <<https://www.opanda.gr/index.php/eikastika?start=60>> (Προσπελάστηκε 16/1/2021)

Δήμος Αθηναίων: Ο Μάρτιος μήνας ενημέρωσης και εξοικείωσης με την αναπηρία <<https://www.cityofathens.gr/node/31248>> (Προσπελάστηκε 18/1/2021)

Creative Europe <<http://creative-europe.culture.gr/>> (Προσπελάστηκε 18/1/2021)

Creative Europe <<https://www.creativeeuropeuk.eu/funded-projects/europe-beyond-access>> (Προσπελάστηκε 18/1/2021)

Creative Europe <<https://www.creativeeuropeuk.eu/funded-projects/audience-blending-arts-europe>> (Προσπελάστηκε 18/1/2021) (Προσπελάστηκε 18/1/2021)

Creative Europe <<https://www.creativeeuropeuk.eu/funded-projects/un-label-%E2%80%93-new-grounds-inclusive-performing-arts>> (Προσπελάστηκε 18/1/2021)

Θεατρική Ομάδα ΑμεΑ Έβρου <https://www.alexpolisonline.com/2011/05/blog-post_3676.html> (Προσπελάστηκε: 13/2/2021)

Θεατρική ομάδα του Κέντρου Ειδικών Παιδιών Ζωοδόχος Πηγή, Ηρακλείου Κρήτης <<https://zoodohos.com/index.php/enhmerwsh>>, (Προσπελάστηκε: 13/2/2021)

Δημοτικό Περιφερειακό Θέατρο Ιωαννίνων: Όλοι διαφορετικοί, όλοι μοναδικοί, όλοι ίσοι απέναντι στην τέχνη

<<https://www.dipetheioannina.eu/%cf%8c%ce%bb%ce%bf%ce%b9-%ce%b4%ce%b9-%ce%b1%cf%86%ce%bf%cf%81%ce%b5%cf%84%ce%b9%ce%ba%ce%bf%ce%af-%cf%8c%ce%bb%ce%bf%ce%b9-%ce%bc%ce%bf%ce%bd%ce%b1%ce%b4%ce%b9%ce%ba%ce%bf%ce%af-%cf%8c%ce%bb%ce%bf/>>

(Προσπελάστηκε:

13/2/2021)

Θεατρικό Εργαστήρι «Τεχνουργείο»

<<https://www.facebook.com/%CE%98%CE%B5%CE%B1%CF%84%CF%81%CE%B9%CE%BA%CF%8C-%CE%B5%CF%81%CE%B3%CE%B1%CF%83%CF%84%CE%AE%CF%81%CE>>

[%B9-
%CE%A4%CE%B5%CF%87%CE%BD%CE%BF%CF%85%CF%81%CE%B3%CE%B5%CE%AF%CE%BF-1279671248811779/?ref=page_internal>](#)
(Προσπελάστηκε: 13/2/2021)

Ομάδα Εν Δυνάμει <<https://www.facebook.com/endynamiensemble/>>
(Προσπελάστηκε: 13/2/2021)

Συνεργείο Μουσικού Θεάτρου <<https://smouth.com/el/profile/>> (Προσπελάστηκε: 13/2/2021)

Καλλιτεχνική Ομάδα «Δρυάδες εν Πλω» <<https://www.dryadesenplo.gr/3d-idfd/>>
(Προσπελάστηκε: 13/2/2021)

Πειραματικό Σχήμα “Dance and the Mind”, με έδρα τη Θεσσαλονίκη
<<https://www.facebook.com/groups/127213630694971/?ref=share>>
(Προσπελάστηκε: 13/2/2021)

Κέντρο ΑμεΑ «Ο Σωτήρ»
<<https://www.kentroameasotir.gr/%CE%B1%CE%BD%CE%B1%CE%BA%CE%BF%CE%B9%CE%BD%CF%8E%CF%83%CE%B5%CE%B9%CF%82/%CE%BD%CE%AD%CE%B1/dance-ability-teacher-training-%CF%80%CE%B9%CF%83%CF%84%CE%BF%CF%80%CE%BF%CE%B9%CE%B7%CE%BC%CE%B5%CE%BD%CE%BF-%CE%B5%CE%BA%CF%80%CE%B1%CE%B9%CE%B4%CE%B5%CF%85%CF%84%CE%B9%CE%BA%CE%BF-%CF%80%CF%81%CE%BF%CE%B3%CF%81%CE%B1%CE%BC%CE%BC%CE%B1-%CF%83%CF%84%CE%BF-%CF%87%CE%BF%CF%81%CE%BF-%CE%BA%CE%B1%CE%B9-%CE%B1%CE%BD%CE%B1%CF%80%CE%B7%CF%81%CE%B9%CE%B1.html>> (Προσπελάστηκε: 13/2/2021)

Σώμα Φίλων ΑμεΑ «Δράση για το Κάτι Άλλο»
<<https://www.facebook.com/sfa.drasigiatokatiallo>> (Προσπελάστηκε: 13/2/2021)

Πανελλαδικός Σύλλογος Παραπληγικών και Κινητικά Ανάπηρων
<<https://pasipka.gr/parastaseis/>> (Προσπελάστηκε: 13/2/2021)

British Council: Disability Arts International
<<https://www.disabilityartsinternational.org/resources/greece-country-profile/>>
(Προσπελάστηκε: 13/2/2021)

Ζωγραφική με το στόμα και το Πόδι <<https://zosp.gr/>> (Προσπελάστηκε: 13/2/2021)

British Council: Disability Arts International
<<https://www.disabilityartsinternational.org/resources/greece-country-profile/>>
(Προσπελάστηκε: 13/2/2021)

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΕΡΩΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΟ

Επιθυμείτε να είναι επώνυμη η συνέντευξη ή να διατηρηθεί η ανωνυμία σας;

.....

Δημογραφικά στοιχεία

Όνοματεπώνυμο (προαιρετικό):

Ηλικία:

Επάγγελμα:

Αναπηρία που αντιμετωπίζετε:

Ερωτήσεις

1. Ασχολείστε με το θέατρο/χορό/εικαστικά επαγγελματικά ή ερασιτεχνικά;
2. Πότε άρχισε η ενασχόλησή σας με την τέχνη;
3. Ποιο νόημα λαμβάνει για εσάς ο όρος Τέχνη
4. Θεωρείτε ότι τα ανάπηρα άτομα απολαμβάνουν το δικαίωμά τους να συμμετέχουν ισότιμα στην πολιτιστική ζωή του τόπου, τόσο ως καταναλωτές όσο και ως παραγωγοί τέχνης; Τι προβλήματα αντιμετωπίζουν ως χρήστες αλλά και ως δημιουργοί;
5. Μπορείτε να μας περιγράψετε την προσωπική σας εμπειρία από την ενασχόλησή σας με την τέχνη; Πως συνεισφέρει στην κοινωνική ένταξή σας και στην πληρότητά σας ως άνθρωπος;
6. Αναγνωρίζετε θεραπευτικά οφέλη από τη δημιουργική διαδικασία ή σας ενδιαφέρει περισσότερο η κοινωνική διάσταση της Τέχνης (η τέχνη ως βήμα για κοινωνικές και πολιτικές διεκδικήσεις); Μπορείτε να αναπτύξετε περαιτέρω την απάντησή σας;

7. Θα παροτρύνετε άλλον άνθρωπο με αναπηρία να ασχοληθεί με το χορό/θέατρο/εικαστικά ή με κάποια άλλη πολιτιστική δραστηριότητα και γιατί; Πώς πιστεύετε ότι μπορούν να δημιουργηθούν οι προϋποθέσεις και οι συνθήκες για τη συμμετοχή διαφορετικών ομάδων πληθυσμού στον πολιτισμό, ειδικά των περισσότερο ευάλωτων ομάδων;
8. Θεωρείτε απαραίτητη την αναπαράσταση την αναπηρίας στην τέχνη προκειμένου να προωθηθεί η κουλτούρα της αναπηρίας και κατ' επέκταση η αποδοχή της ανθρώπινης ποικιλομορφίας; Πως πιστεύετε ότι μπορεί να συμβάλει η αναπηρική κουλτούρα στο εγχώριο καλλιτεχνικό τοπίο και κατ' αντανάκλαση στην ελληνική κοινωνία γενικότερα;
9. Πιστεύετε ότι οι στερεοτυπικές αντιλήψεις που διαχρονικά συνδέθηκαν με την αναπηρία παραμένουν σήμερα ισχυρές στο μυαλό του μη ανάπηρου πληθυσμού ή θεωρείτε ότι σταδιακά καταρρίπτονται;
10. Πως μπορεί ο Πολιτισμός και εν προκειμένω πολιτιστικά αγαθά, όπως το θέατρο, ο χορός, τα εικαστικά, να λειτουργήσουν στην άρση των στερεοτύπων και των παγιωμένων νοοτροπιών;
11. Πως αντιμετωπίζει τη δουλειά σας: α) το κοινό, ανάπηρο και μη, β) ο καλλιτεχνικός κόσμος εν γένει, γ) τα ΜΜΕ;
12. Πως προσδιορίζετε τον όρο «καθολική προσβασιμότητα»;
13. Η προσβασιμότητα στα πολιτιστικά αγαθά ειδικότερα τι περιλαμβάνει; Θεωρείτε ότι εξασφαλίζεται από την πολιτεία;
14. Μπορείτε να μας περιγράψετε τι αντιμετωπίζετε στην καθημερινότητά σας αναφορικά με την προσβασιμότητα;
15. Με ποιον τρόπο η πολιτεία στηρίζει τη συμμετοχή των ανάπηρων ατόμων στον πολιτιστική ζωή; (Θεσμικά, οικονομικά κίνητρα, προσβασιμότητα)
16. Με ποιον τρόπο η πολιτεία στηρίζει την πολιτιστική δράση των ανάπηρων δημιουργών;
17. Θεωρείτε ότι μόνο με όχημα τον Πολιτισμό μπορεί να αρθεί ο κοινωνικός αποκλεισμός που βιώνουν τα άτομα με αναπηρία; Αναπτύξτε την απάντησή σας.

18. Ποιο μέτρο/μέτρα θα επιθυμούσατε να προτείνετε στους αρμόδιους πολιτειακούς φορείς για τη βελτίωση της ζωής των ανάπηρων ατόμων;
19. Θα θέλατε να συμπληρώσετε κάτι επιπλέον που θεωρείτε σημαντικό και επιθυμείτε να καταγραφεί στην παρούσα εργασία;